

Nummer 2

HET LAND VAN HERLE

Historisch
tijdschrift
voor Parkstad
Limburg

2012

Foto omslag: Kerkplein te Heerlen (1942). De ruiten van het Glaspaleis (rechts) zijn beplakt met tape om beschadiging bij een bombardement te voorkomen. Om de toren van de St. Pancratiuskerk (links) is een steiger gebouwd door aannemer P. Meulenberg, die op last van de bezetter de klokken uit de toren moest halen.

INHOUD

Mythbusters: een mythe over het glaspaleis busted? door Hans Thissen	51
Schepenen en andere functionarissen uit Merkelbeek bij de schepenbank van Oirsbeek door Jac Smeets	55
De kalknijverheid in de gemeente Voerendaal tot 1916 door Hans Thissen	63
Het verdwenen kasteel Dammerscheid in Voerendaal door Frans M. Gerards	79
Aangestipt... door Roelof Braad, Kirsten Hermans en Wim Nolten	93

MYTHBUSTERS: EEN MYTHE OVER HET GLASPALEIS BUSTED?

Door Hans Thissen*

In het populaire programma mythbusters worden regelmatig voor waar aangenomen gebeurtenissen ontmaskerd. De geschiedenis van het glaspaleis kent ook een hiervoor in aanmerking komend verhaal. Dat verhaal was afkomstig van Leo Schunck, oud-directeur van de firma Schunck. Leo kende uit hoofde van zijn functie vele mensen in het maatschappelijk leven. Ook de gewone man en de verenigingen genoten zijn belangstelling. Daardoor kon hij uit ervaring vele anekdotes vertellen. Ook zijn broer Pierre Schunck uit Valkenburg had een dergelijke reputatie en wist de schrijver dezes enkele anekdotes uit de oorlog te vertellen. Kortom, de Schuncks waren altijd goed voor een sterk verhaal.

Leo had ooit aan amateurhistoricus Peter Pauwels een opzienbarend verhaal verteld. Het glaspaleis zou namelijk in de meidagen van 1940 volgens planning van de Duitsers verwoest worden. In de brochure bij de Architectuur- en 'rest-center'-wandeling, uitgebracht bij gelegenheid van Open Monumentendag Heerlen in 2009, staat het verhaal uitgebreid afgedrukt.¹ De verwoesting werd voorkomen door de weigering van een Duits officier om het bevel hiertoe uit te voeren. Een sappige anekdote. Moeten we Leo op zijn blauwe ogen geloven?

In 2007 ontving Rijkzucht een aanvulling op het in bruikleen gegeven archief van Leo Schunck. Een van de stukken in dat archief bevestigt het verhaal van de oorlogsdag 10 mei 1940. Het is een bij de latere inventarisatie van het archief aangetroffen aantekening van Leo Schunck hierover.² De aantekening vermeldt dat op 18 maart 1961 een zekere B.G. op zakenbezoek was bij Leo Schunck.³ De reden van het bezoek en de rol van die persoon was niet vermeld. Wat er besproken is, weten we niet, maar Leo kreeg wel een 'interessante bijzonderheid mede

met betrekking tot onze zaak' te horen. Wat was het geval? De bezoeker was enkele maanden geleden in Düsseldorf bij Edgar Beran geweest, een vertegenwoordiger. Deze Beran was op 10 mei 1940 commandant geweest van een pantsergroep, die Heerlen praktisch zonder slag of stoot veroverde. Vanuit zijn hoofdkwartier te Mönchengladbach ontving hij het bevel enkele granaten door het Heerlense glazen paleis te schieten met de bedoeling om de beelden ervan in de *Wochenschau* te laten zien. Er waren vijf tanks op de Markt aanwezig. Na ontvangst van het bericht had Beran zijn 'Funkman' medegedeeld, dat hij dit waanzin vond, omdat zij al in het centrum

van Heerlen zaten. In plaats van de opdracht uit te voeren, was hij met de gezamenlijke tankbemanning een ijsje met slagroom gaan eten, iets waar ze al tijden geen mogelijkheid voor hadden gehad. Dat laatste zal overigens geen probleem hebben opgeleverd. Er waren genoeg eetgelegenheden aan de Bongerd en omgeving.

De vraag is nu of het verhaal van de vertegenwoordiger juist is. Slaan we de literatuur met betrekking tot de meidagen erop na dan vinden we de volgende gegevens met betrekking tot pantser troepen in relatie tot Heerlen. Volgens Jos Hoogeveen trokken Duitse pantser troepen, infanterie en artillerie onder commando van Oberleutnant Scholten uit Aken als eersten in de vroege ochtend van 10 mei Heerlen binnen. Hierna werden gedurende enkele weken Duitse militairen ingekwartierd onder commando van Hauptman von Schönbach. Duitse troepen, die de versperringen bij Eygelshoven en omgeving omzeilden, bereikten eveneens Heerlen. Andere troepen bereikten via Terwinselen Heerlen.⁴

Brongers geeft meer gedetailleerde informatie en kaartjes van de inval. Delen van de 4^e pantserdivisie en de 35^e infanteriedivisie overvielen de grenswachten tussen Locht en Eygelshoven. De 4^e pantserdivisie stond onder leiding van Generalmajor Stever. De infanteriedivisie stond onder leiding van Generalleutnant Reinhardt. Deze was tot 4 februari commandant van de hierboven vermelde 4^e pantserdivisie. In Terwinselen bevond zich de (Nederlandse) commandopost van de kapitein Verhees. Rond half vier 's-morgens alarmeerde de Kerkraadse politie, dat de grens te Kerkrade overschreden werd. Tegelijkertijd waarschuwde luitenant Bouwensch bij de Locht aan Verhees, dat Duitse pantserwagens daar de grens overschreden. De om drie uur door Bouwensch naar het grenskantoor uitgezonden patrouille kwam een kwartier later teruggerend richting spoorbrug, achterna gezeten door Duitse tanks.⁵ Voor de brug stopten de tanks, de voorste was verward geraakt in het prikkeldraad. Bouwensch kreeg toen opdracht zich terug te trekken.⁶

Volgens Bonte reden pantserwagens via de Katz⁷ de Grachterstraat in, om na enige weerstand van Nederlandse zijde, bij de overweg in de spoorlijn Kerkrade-Simpeveld, via Spekholzerheide de Industriestraat in te trekken. In het dit relaas spreekt men ook van 'een kleine tank'.⁸

Buck geeft de volgende lezing. Rond 5.35 u. reden pantserwagens de Wijngracht naar beneden; ook via de Holzstraat trokken ze binnen. Bij de Locht, waar een wegversperring was opgeworpen, trokken ook pantserwagens de grens over, maar vermeden het viaduct over de spoorlijn. Men verwachtte er explosieven. Via de Crombacherstraat-Gracht-Drievogelstraat trok men naar Heerlen. Om 9.15 u. bereikten de Duitsers de Markt te Maastricht en een kwartier later gaven de Nederlandse troepen zich over.⁹ De auteurs van de lokale oorlogsgeschiedenis baseren zich op ooggetuigenverslagen. Baltus vermeldde, dat de 4^e tankdivisie onder leiding van kolonel Jesse stond. Deze en het 36^e pantserregiment trokken via Vetschau en Orsbach via Mamelis de grens over richting Nyswiller.¹⁰

Van al deze gebeurtenissen en ooggetuigenverslagen zijn foto's van tanks en pantserwagens afgedrukt, waarbij te Kerkrade en Heerlen en omgeving alleen pantserwagens te zien zijn. Baltus toont een 'Filmpanzer', een tank, die meereed en de strijd filmde. Op de website van Rijckheyt zijn foto's te vinden van Duitse militairen in het centrum van Heerlen en van halfrupsvoertuigen op de Schaesbergerweg. Tevens is op de site een filmpje te raadplegen over de Duitse intocht te Heerlen, echter zonder tanks.¹¹ In de gemeentelijke archieven zijn tot nu toe geen detailgegevens gevonden over de troepenbeweging in mei 1940. Hoogeveen vermeldt zijn bron voor de aanwezigheid van tanks niet.

Moeten we het verhaal van Leo nu als mythe bestempelen? De Duitsers hadden grote haast. Zuid-Limburg was geen aanvalsdool, maar een opmarsroute naar het Albertkanaal, waar hun kameraden vast zaten en waartoe de bruggen snel veroverd moesten worden.¹² Als er tanks in Heerlen zijn geweest, dan zal dat kortstondig zijn geweest, in de vroege ochtend. Ooggetuigen verwisselen in hun verhalen vaak pantserwagens met tanks: te Locht hebben tanks en/of pantserwagens de grens overschreden; in Kerkrade pantserwagens. Noch op foto's, noch op de filmpjes zijn manschappen te zien in 'panzeruniform'. In het boek van Brongers is een Duitse tank afgebeeld te Valkenburg op weg naar de Berkelpoort, komend uit de

richting van Oud-Valkenburg. Duitse tanks zouden volgens het eerder vermeld kaartje in samenwerking met de infanterie tussen Heerlen en Vaals geopereerd hebben.

Was er een Hoofdkwartier te Mönchengladbach?¹³ Inderdaad. "Am 10.5.1940 begann im Westen die deutsche Offensive, der sog. Fall Gelb. Dabei wurde im hier interessierenden Abschnitt die belgische Grenze von zwei deutschen Panzerdivisionen überschritten (3. und 4. PD). Ihr folgten die zurück gestaffelten Teile der 20. ID (mot.), sowie weiterer Infanteriedivisionen (1., 61.) nach. Die IDs bewegten sich mit Truppenteilen vom 11.-13. Mai 1940 auch durch den Raum Mönchengladbach-Rheydt, wobei die Bahnlinien nach Westen und Südwesten genutzt wurden".¹⁴ In de Pinksternacht 11/12 mei werd de stad door de Britten gebombardeerd.¹⁵

Kortom, het is een 'myth plausible', hoewel de afwezigheid van tanks nog enkele vraagtekens laat staan. Het Kriegstachebuch van de eenheden zou nader licht op de kwestie kunnen werpen...

* Hans Thissen is archiefmedewerker bij Rijckheyt in Heerlen.

Noten:

1. Roelof Braad en Mark van Dijk, *Architectuur- en 'rest center' wandeling 12 september 2009; een cultuurhistorische wandelroute in Heerlen; een speurtocht naar architectuur en erfgoed dat herinnert aan 'Oorlog en Vrede' tussen station en Bekkerveld* [Heerlen 2009]. Het afgedrukte verhaal daarin is destijds uit de mond van Leo Schunck opgetekend door Peter Pauwels.
2. Rijckheyt, Archiefnummer 430, Archief van de Familie Schunck (1828) 1874-1997, inv.nr. 39. Omdat stukken jonger dan 50 jaar niet openbaar zijn en in het onderhefge geval het stuk van historisch belang is voor de kennis van Heerlen in WO II, heb ik gemeend met inachtneming van de privacyregels hier toch over te schrijven.
3. In verband met de privacy van deze persoon is deze naam niet voluit geschreven.
4. J. Hoogeveen, *Eveneens voor de goede orde. Heerlen in Oorlogstijd 1940-1944* [Heerlen 1984], 13, 14.
5. Aan de overzijde van de brug lag strategisch gelegen een betonnen kazemat [H.T.]
6. E.H. Brongers, *Een dag oorlog in Zuid-Limburg* [Baarn 1990]³, 29-30; kaartjes op p. 27 en 41; toelichting op p. 128-130. Voor Reinhardt en andere eenheden zie: www.axishistory.com en <http://gliederungundstellenbesetzung.blogspot.com>.
7. De Katz, afkorting van Katzenpolsweg, was een oude veldweg, lopend vanaf de Hamweg rechtstreeks naar Duitsland, via slot Oberfrohnrath. Thans is deze veldweg op Nederlands gebied verdwenen. De veldweg lag tegenover de in de tekst vermelde Grachterstraat. Zie: J. Pelzer, J. Raaijmakers, *Kerkrade in oude foto's* [Zaltbommel-Kerkrade 1992], 41; website Google Earth.
8. J. Bonten, L. Franzen, *Oorlogsjournaal* [Eygelshoven 1995], 137.
9. W.F.A. Buck, (red.), *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog 1937-1947* [Kerkrade 1994], 30-32.
10. D. Baltus, (red.), *'40-'44 de jaren tussen Einmarsch en bevrijding* [Vaals 1944], vooral 7-22.
11. Zie www.rijckheyt.nl onder de button 'Een oorlog om nooit te vergeten'. Geraadpleegd 15 april 2012.
12. A.H. Paape *Donkere jaren. Episoden uit de geschiedenis van Limburg 1933-1945* [Assen 1969]. Maastrandse Monografieën 10.
13. Politicus Dr. Joseph Goebbels was geboren te Rheydt, een stadje, dat tot kort daarvoor bij Mönchengladbach hoorde. Goebbels had het in 1933 van die stad losgemaakt.
14. Zie: www.geschiedtsforum.de. Geraadpleegd 15 april 2012. Als bron wordt vermeld Hans-Adolf Jacobsen, *Fall Gelb; der Kampf um den Deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940* [Wiesbaden 1957].
15. Zie: <http://www.raf.mod.uk/bombercommand/h58.html>. Geraadpleegd 15 april 2012. Zie ook de vorige noot.

SCHEPENEN EN ANDERE FUNCTIONARISSEN UIT MERKELBEEK BIJ DE SCHEPENBANK VAN OIRSBEEK

Door Jac Smeets*

Het dorp Merkelbeek maakte eertijds deel uit van de schepenbank Oirsbeek. Deze bestuurlijke eenheid, een voorloper van onze hedendaagse gemeente, was weer een onderdeel van het Spaanse, later Oostenrijkse Land van Valkenburg, dat zelf behoorde tot de katholieke, Spaans-Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden.

Ook Merkelbeekse mannen – vrouwen speelden in bestuurlijke aangelegenheden nog nauwelijks een rol – bekleedden posten in het Oirsbeekse schepenbestuur. De auteur schets een beeld van dit bestuur en geeft informatie over enkele Merkelbeekenaars.

De woning waar ooit Schepen Lindemans woonde rond 1900. Foto: Collectie Heemkundevereniging De Veersjprunk, Onderbanken.

Rechtspraak

De rechtspraak was tot de Franse Tijd (1795-1813) in eerste aanleg plaatselijk geregeld. De schepenbank, de drossaard en schepenen, oefende de hoge, middelbare en lage justitie uit. Onder hoge justitie was te begrijpen de misdrijven waarmee lijf en leden gemoeid waren. Het gerecht had daarbij de mogelijkheid de verhoren onder tortuur te laten plaatsvinden. Het voltrekken van lijfstraffen en doodvonnissen vond plaats in de Treebekerheide, waarvoor de scherprechter of beul van elders werd gehaald. Voor de veroordeelden was geen beroep mogelijk.

De middelbare justitie omvatte civiele processen en delicten waarvoor boeten werden opgelegd. Tegen deze uitspraken kon men eertijds in beroep gaan bij de hoofdbank Heerlen. Brunssum en Oirsbeek waren destijds subalterne banken ('onderbanken') binnen het Land van Herle. Na 1661 ging het Spaanse leenhof van Valkenburg als appèlhof fungeren.

Hierna kon men nog in hoger beroep bij de Raad van Brabant te Brussel. Tot de lagere justitie werden de vrijwillige rechtszaken, zoals het overdragen en ruilen van goederen en het realiseren, dat wil zeggen het inschrijven en bekrachtigen van door derden opgemaakte akten, evenals het maken van testamenten en het aanstellen van voogden over minderjarigen, gerekend. Uitzondering op bovengenoemde bevoegdheden van de schepenenbank was, dat deze niet bevoegd was in civiele processen over leen- of laatgoederen die in het gebied van de schepenenbank lagen. Deze zaken werden behandeld en geregeld door het betreffende leenhof of laathof. De Merkelbeekse leengoederen ressorteerden onder het Leenhof van Valkenburg.

Bestuur

De bezitter van een heerlijkheid had het recht zijn heerlijkheid te besturen en de hoge, middelbare en lage justitie uit te oefenen. Daartoe benoemde de heer, in dit geval de graaf van Amsterrade, een drossaard en een aantal schepenen aan wie op de eerste plaats het uitoefenen van de justitie was opgedragen.¹

Behalve het recht om de heerlijkheid te besturen en er de justitie volledig te laten uitoefenen, ontving de heer ook inkomsten uit zijn gebied. Geconfisqueerde goederen, erfenissen van bastaarden en van hen die zonder testament of wettige erfgenamen stierven, en delen van de door de schepenen opgelegde geldelijke straffen en boeten, kwamen hem toe.

Het administratieve bestuur van de schepenenbank werd uitgeoefend door de bankvergadering. In deze vergadering hadden de drossaard, de schepenen, de burgemeester en de meest geërfde zitting. De bankvergadering behandelde de financiële zaken, onderhoud van bruggen en wegen, en de verdeling van belastingen en onkosten, ook en vooral in tijden van oorlog. Deze vergadering moest vier keer per jaar gehouden worden.

Functionarissen

De hoogste functionaris van de schepenenbank was de drossaard die werd benoemd door de heer. Zijn eerste taak was het zorg dragen voor het behoud van de heerlijke rechten. Hij was tevens voorzitter van de schepenenbank. De schepenen werden benoemd door de heer, ofwel door de drossaard ofwel door de bankvergadering gekozen. Voor schepenen kwamen in theorie alleen degenen in aanmerking die door hoogstaand gedrag, geboorte, rang of stand op de voorgrond traden. De schepenen stonden in zo'n hoog aanzien dat het beledigen van een schepen gelijk stond aan majesteitsschennis. Alvorens hun taak aan te vangen, legden zij de eed af voor de drossaard.

Een belangrijke administratieve taak van de schepenenbank was weggelegd voor de secretaris. Kandidaten voor deze functie moesten, conform het reglement voor het Land van Valkenburg van 1631, van goede naam en faam zijn. Zij moesten tenminste een goede schrijf- en leesvaardigheid bezitten. Hij droeg zorg voor het vele schriftwerk van de schepenenbank. Hij moest de akten opstellen, de registers van de criminele en civiele processen bijhouden, het inschrijven van de voor de schepenenbank gepasseerde akten in het gicht- en transportregister verzorgen – nodig om de akten rechtskracht te

geven -, op aanvraag de nodige afschriften leveren en zorgen voor een goed verloop van de noodzakelijke briefwisseling van de schepenenbank. Zoals we hieronder zullen zien werd de functie soms waargenomen door een van de schepenen als substituut-secretaris.

De functionaris welke de bankvergadering volledig zelfstandig mocht benoemen was de collecteur, de belastingontvanger of schattheffer. In het Reglement van 1680 had de landsoverheid bepaald, dat hij met meerderheid van stemmen op de bankvergadering gekozen moest worden. Hij mocht niet zijn aangewezen door de heer of de drossaard, maar moest gekozen worden uit de voornaamste inwoners van de schepenenbank. Hij mocht evenmin in dienst staan van de heer of door een eed aan hem gebonden zijn. De gekozen moest de eed afleggen in de handen van de drossaard in het bijzijn van de schepenen. Het Reglement bepaalde verder dat de collecteur een borgtocht moest stellen en de rekening en verantwoording over de inkomsten en uitgaven moest hij jaarlijks in het openbaar afleggen. Zijn vergoeding bestond uit een bepaald gedeelte van de opbrengsten.

De schepenenbank had tevens nog hulp van een gerechtsbode. Hij werd benoemd door de heer en had als taak het dagvaarden van de procespartijen, decreten van de schepenen af te kondigen en het verlenen van assistentie bij het achtervolgen en arresteren van misdadigers door de drossaard.

De veldbode completeerde het justitiële apparaat. De veldbode moest letten of er geen overtredingen tegen de dorpsreglementen voorvielen en toezien op de te velde staande gewassen en vee. De schepenenprotocollen gaven aan dat iedere parochie een eigen veldbode had. Hij werd gekozen door de 'gemeyntenaeren' van de betreffende parochie en moest op een zitting van de schepenenbank zijn admittie tot de eed vragen. Met het afleggen van de eed was hij officieel aangesteld.

Merkelbeekse schepenen en secretarissen

Wie waren nu de mannen uit Merkelbeek die ooit in de Oirsbeekse schepenenbank zitting hadden? De oudste bekende schepen afkomstig uit Merkelbeek is **Henricus Beltgens**.² Hij was geboren in Schinnen als zoon van Matthias Beltgens en Joanna Cleven en gehuwd met Elisabeth Knoren. Hij was niet alleen schepen van de bank van Oirsbeek, maar ook bij de bank te Schinnen. Kort voor zijn dood heeft hij nog gedronken uit de pas gemaakte waterput in de Douve, Hij overleed op 8 mei 1619 in de Douve.

Bij het overlijden op 15 mei 1650 van **Theodoor Hartmans** is vermeld 'scabinus' (Latijn; schepen). Hij woonde eveneens in de Douve. Ook bij het overlijden van **Peter Hartmans** op 5 mei 1651 staat 'scabinus' in de kerkboeken vermeld. Hij woonde eveneens in de Douve en was vermoedelijk een broer van Theodoor Hartmans. Op 13 augustus 1661 overleed te Merkelbeek scabinus **Wilhelm Vloegels** (Vleugels). Van hem is verder niets bekend, evenmin waar hij geboren zou zijn. Op 19 oktober 1622 huwde in de kerk van Merkelbeek Maria Beltgens, de dochter van de hiervoor genoemde **Henricus Beltgens**, met **Lambert Cleven**. Hij was geboren in Oirsbeek als zoon van schepen Areth Cleven. Gezien het feit dat zowel zijn vader als ook zijn schoonvader schepenen waren is het niet verwonderlijk dat ook hij

Rechts de woning waar ooit schepen Henricus Beltgens gewoond moet hebben. Dit pand is in 1970 bij de reconstructie van de Douve afgebroken. Foto: Collectie Heemkundevereniging De Veersjprunk, Onderbanken.

schepen van de schepenbank Oirsbeek werd. Hij overleed op 11 oktober 1676 te Merkelbeek.

De uit Brunssum geboortige **Arnold Snijders** huwde op 13 juli 1690 te Brunssum met Gertrudis Aelmans. Hij werd in 1715 beëdigd als schepen van de schepenbank Oirsbeek. Hij werd in datzelfde jaar benoemd tot collecteur. Zijn benoeming was niet gebeurd door stemming, maar in de 18^e eeuw was in Oirsbeek het gebruik, dat tijdens de bankvergadering een kaars werd opgestoken en degene die voor het uitgaan van de kaars de laagste vergoeding vroeg collecteur werd. Hij moest dan binnen een week het onderpand (de cautie) stellen en de eed afleggen. In 1718 werd Snijders als collecteur opgevolgd door Joannes Nijbelen uit Bingelrade. Arnold Snijders overleed op 22 maart 1728 te Merkelbeek. **Leonard Lahaye**, verkreeg op 20 september 1726 zijn patent (geschiktheid) en legde op 12 oktober 1726 de eed af in de handen van de drossaard. Hij was geboortig uit Doenrade en huwde op 18 februari 1716 te Merkelbeek met Anna Catharina Moonen. Hij was pachter van de Bovenste Hof te Merkelbeek en overleed er op 19 maart 1763. Op 23 januari 1749 legde **Joannes Ferdinand Cleuters** de eed als schepen af. Hij was geboren op 6 mei 1727 te Oirsbeek als zoon van Joes Cleuters en Maria Helena Guldenlohe. Hij huwde op 4 februari 1749 te Oirsbeek met Joanna Dederen en overleed als weduwnaar op 16 maart 1770 te Merkelbeek. Op 8 december 1703 werd te Jabeek gedoopt **Severinus Deumens** als zoon van Adamus Deumens en Maria Sturmans. Hij huwde op 20 april 1742 te Brunssum met Barbara Snijders, dochter van boven genoemde schepen Arnold Snijders en Gertrudis Aelmans. Hij werd rond 1768 beëdigd als schepen van Oirsbeek en overleed op 12 maart 1772 te Merkelbeek.

Gerard Lindemans

Gerard Lindemans legde op 27 oktober 1762 de eed af te Geleen als schepen der graafschappen Amstenrade en Geleen.³ Op grond van deze eedaflegging was hij niet alleen schepen te Oirsbeek, maar ook schepen van de schepenbank Geleen en Brunssum. Hij was gedoopt op 27 maart 1729 te Merkelbeek als zoon van Wilhelmus Lindemans en Sophia Cloeters. Hij huwde te Sittard met Maria Margaretha Roosen en zij kregen op 13 maart 1751 een dochter Sophia Elisabeth. Maria Margaretha Roosen overleed op 21 maart 1751; zij was pas een jaar gehuwd geweest. Gerard keerde later terug naar Merkelbeek om bij zijn halfzus Madeleine en zijn halfbroers te gaan wonen. Zijn dochter is vermoedelijk jong gestorven. Gerard hertrouwde niet meer en leidde een patriarchaal en onberispelijk leven. Hij heeft als schepen en secretaris van de schepenbank vele zogeheten Bokkenrijders mee veroordeeld.

Op 2 juli 1766 werd bij keizerlijk decreet toestemming gegeven om tot de meerderjarigheid van **Nicolaas Frans Jozef Sterns** de functie van secretaris te laten waarnemen door Gerard Lindemans. Nicolaas Frans Jozef Sterns werd op 6 december 1764 te Amstenrade gedoopt als zoon van drossaard Nicolaas Sterns en Maria Ludovica Mesnage en werd in zijn geboortjaar benoemd als secretaris van de schepenbank Oirsbeek. Op 7 januari 1784 werd Nicolaas Frans Jozef benoemd tot drossaard als opvolger van zijn vader.

Op 23 maart 1784 werd **Frans Jozef Sterns**, de op 21 augustus 1769 te Amstenrade gedoopte broer van voornoemde Nicolaas Frans Jozef Sterns, tot secretaris benoemd. Omdat hij nog niet meerderjarig was, gaf de Raad van Brabant op 5 maart Gerard Lindemans toestemming tot de meerderjarigheid van Frans Jozef Sterns het ambt van secretaris waar te nemen. Gerard Lindemans was zodoende van 1766 tot 1790 niet alleen schepen, maar tevens secretaris van de schepenbank van Oirsbeek. Door de Franse inval eindigde zijn schepenschap in 1794. Hij overleed op 26 november 1819 op negentigjarige leeftijd te Merkelbeek.

Veldboden

Uit de archieven van de Landen van Overmaas in Maastricht zijn ons enige namen van veldboden uit Merkelbeek bekend.⁴ Op 14 december 1754 werd Jurgen Tilmans beëdigd als veldbode. In 1781 werd op 8 januari Peter Sauffers beëdigd en op 9 februari 1786 Mathias Schoonhovens. Dat de benoeming van een veldbode niet steeds algehele instemming had, mag blijken uit de onderstaande brief welke de inwoners van Douve en Hout aan de schepenbank stuurden:

*'De gesaementlijcke ondergeteckende gemeijntenaeren des dorps Houdt en Douve geïnformeert sijnde hoe dat Reijner Meulenbergh ter laeste genachtige dato 17 mei 1764 sonder weete of te kennisse van de meeste geërfden en de geïntereerden heeft connen goetvinden van hem aan de achtbare justitie der Bancke Oirsbeek onder declaratie en alles der twee Borgemeesters en alleenlijck twee ondergeteekende niet geïnteresseerde nabuijren onder meenigwalhdighe sub en obreptive protesten en presentieren en de te laeten admittieren als veldtbode voor 't Hout en de Douve en de ondergetekende wel weetende dat hij daer voor weenigh convinieert of te dienstigh is, soo is dat de selve dij en't halve versoeken dat voors. Reijner magh worden gedemitteert en niet erkent als veldtbode en de Joes Schreurs ouden veldtbode viendelijck en de paisibelijck continueert.'*⁵

Deze brief werd ondertekend door: Mathijs Beltgens, Mathijs Douven, Jan Limpens, Mathijs Bruls, Paul Schouen, Wijlmhelmus Lindemans, W. Limpens, Peter Goerissen, Peter Peters, Johannes Heunnen, Peter Mennens, Peter Muitgens, Andreas Kleuters, Joannes Beltgens, Mathijs van den Camp, Joannes Schorens, Matteis Peeters, Hermaenus Drummen, Jacobus Houtvast, Peter Mennens, Loeven Cuijpers, Hendrijcus Gossens, Mattijs Wilms en Anthon Wulms.

*Mr.ir. Jac Smeets is architect BNA, amateurhistoricus en bestuurs- en werkgroepid van 'Het Land van Herle'.

Noten:

1. R. Beumers en L. Augustus, 'Het bestuur in de schepenbank Oirsbeek (1715-1794)'; in: *LvH* 40[1990], 89-105.
2. 'Overzicht van schepenen uit Merkelbeek', in: J.W.M. Douven, *De geschiedenis van het*
3. *geslacht Douven uit de Douve Douvergenhout – Merkelbeek* [Oirsbeek 1999], 450.
4. HCL, LvO, inv.nr. 1280.
5. HCL, LvO, inv.nrs. 1820, 1821, 1869 en 1879.
5. HCL, LvO, inv.nr. 1776.

DE KALKNIJVERHEID IN DE GEMEENTE VOERENDAAL TOT 1916

Door Hans Thissen*

Inleiding

Het is algemeen bekend dat Voerendaal een centrum van de kalkindustrie is geweest. De industrie leverde bij voorbeeld tijdens de Eerste Wereldoorlog een belangrijke bijdrage aan de werkgelegenheid. In 1917 functioneerden op en rond de Putberg zo'n 44 ovens, die aan meer dan 700 mensen werk verschafden. Na de oorlog ging deze industrie snel teloor en in 1967 sloot het laatste bedrijf haar poorten.² Enkele publicaties uit het interbellum gaan iets dieper op de industrie in.³

In 1977 werden de overblijfselen van deze industrie geïnventariseerd. Enkele resultaten: in Winthagen een dubbele, curieus gebouwde, nauwelijks gebruikte oven; links van de weg Voerendaal-Klimmen één verdwenen enkele oven, één drievoudig ovencomplex en één viervoudige oven; bij de Putberg drie groepen met dubbele ovens, bij de Welterberg een kleine, enigszins gerestaureerde veldoven en tenslotte verscholen in werkplaatsen of ondergraven ligt nog ergens een ovencomplex te Craubeek, en minstens één exemplaar bij de Putberg.⁴

In dit artikel wordt niet ingegaan op de bouw en werking van een kalkoven. Elders is dit duidelijk uitgelegd.⁵ Ook op het gebruik van de verschillende soorten en bewerkingsvormen van kalksteen, of zorgvuldiger gezegd: krijtkalksteen ('mergel'), zoals bouwsteen, landbouwkalk ('bemergelen van het land'), witkalk, mortelkalk en dergelijke, komt hier maar summier ter sprake. Wij leggen ons hier toe op de fysieke constructies ten behoeve van de kalkindustrie (groeven, ovens en werkplaatsen), en hun eigenaars en uitbaters.

Steengoed

De laatste jaren is er meer belangstelling ontstaan voor zogenaamde kleine landschapselementen. In dat kader werden ook restanten van kalkovens hersteld, voor zoverre deze niet door boeren onderhouden, dan wel als stalplaats voor hun materieel gebruikt werden. Ook in Voerendaal ontstond hernieuwde belangstelling voor dit erfgoed. In 1996 droeg het Voerendaalse college van B&W drie oude kalkovens uit 1925, gelegen aan de Midweg, voor ter plaatsing op de Rijksmonumentenlijst. Rond 2007 zijn de kalkovens in het Ransdalerveld gerestaureerd. Het toen in de krant vermelde voornemen van de gemeenteraad, om een kalkovenroute te realiseren [Ransdalerfeld, Midweg, Craubeek en omgeving] is pas in 2010 tot stand gekomen.⁶ Het werd 'Natuurlijk Steengoed', een wandeling door het kalklandschap, met een bijbehorende fraaie brochure.

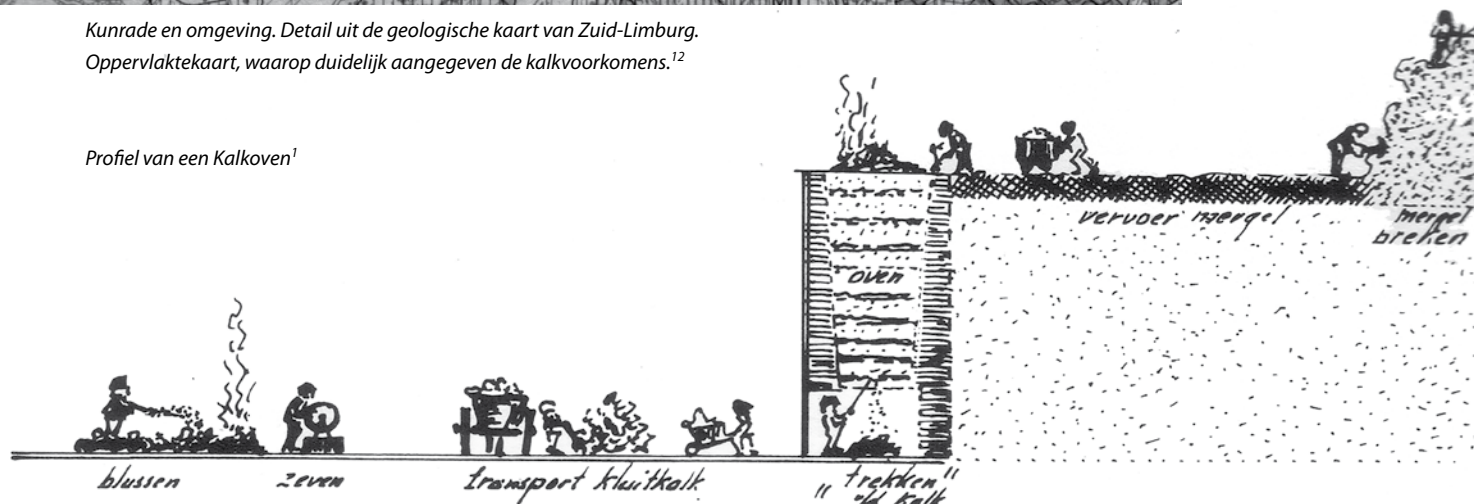
Kunradersteen

Voerendaal is gelegen in het dal van de Retersbeek en de Geleenbeek. Dientengevolge is het deels omgeven door "bergen", waaronder de Kun-

Kunrade en omgeving. Detail uit de geologische kaart van Zuid-Limburg. Oppervlaktekaart, waarop duidelijk aangegeven de kalkvoorkomens.¹²

Profiel van een Kalkoven¹

raderberg, de Welterberg, de Gulickerberg, de Putberg en Keверberg. Deze bergen zijn geologisch gezien uitlopers van het kalkrijke Plateau van Margraten, meer in het bijzonder het Plateau van Ubachsberg. De plateaus werden (worden) geërodeerd door de beken. Het Zuidlimburgse heuvel-landschap zou ook een beekdalenlandschap genoemd kunnen worden. In de droogdalen in deze plateaus dagzoomt in de hellingen de kalksteen.

De kalksteensoorten worden ook wel genoemd naar de vindplaats: Kunradersteen, Kroubergersteen, Ransdalersteen, Simpelveldersteen of Vetschauersteen.⁷ De Romeinen gebruikten deze steen al als bouwsteen, onder andere voor de thermen te Heerlen, en ook brandden zij al kalksteen.⁸ De Kunradersteen vormt lagen met harde- en zachte steen, de zogenaamde banken. Normaal gesproken is een bank Kunradersteen 10-25 cm dik; in de Putberg was de laag zelfs één meter dik.⁹ In tegenstelling tot de gewone kalksteen (mergel) wordt de Kunradersteen gebroken (gekapt) in dagbouw-groeven. Er ontstaan dus geen grotten.¹⁰ De kwalitatief slechtere (zachte) steen werd tot kalk gebrand en toegepast als metsel- en pleisterkalk. De ongebrande kalkpoeder werd gebruikt als meststof. Ontginning van kalksteen was een arbeidsintensief werk. Om 1 m³ meter harde kalksteen te winnen, moest men 4 m³ materiaal verplaatsen.¹¹

De Romeinen exploiteerde te Kunrade de steen voor bouwsteen, beeldhouwwerk, grafmonumenten en voor het branden van kalk.¹³ De ontginningen in de achttiende eeuw en later vonden voornamelijk plaats in een gedeelte van de Kunderberg, genaamd het Mastbroek.

1. Ontginning, ontginners en groeven aan de Kunderberg

De steendelvers en hun kalkovens

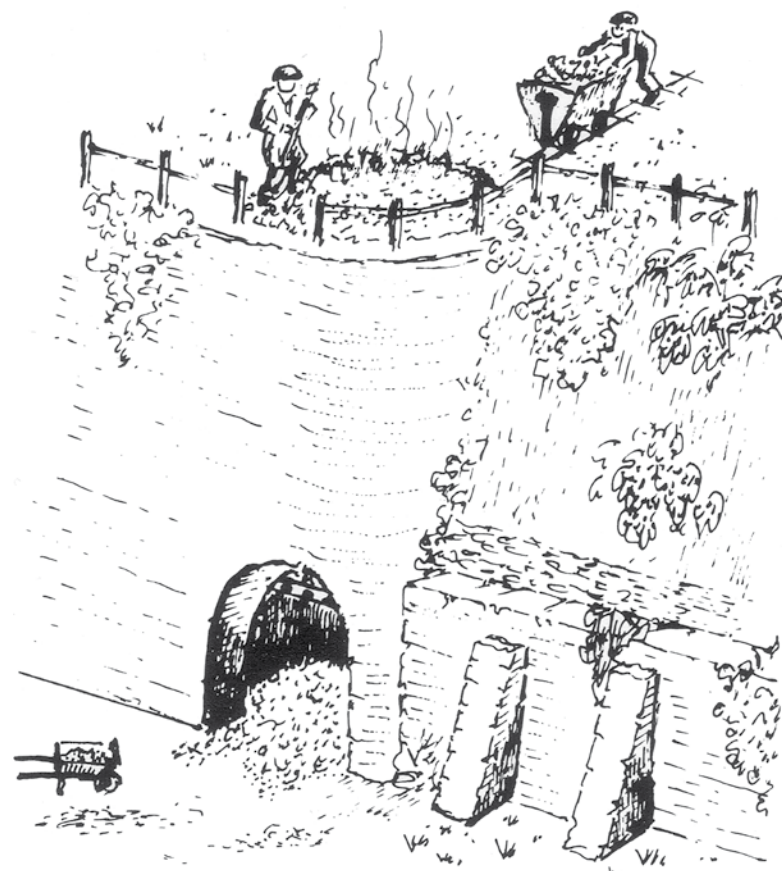
In 1855 werden door het gemeentebestuur aan de ingenieur P.J.J. Bogaers, Inspecteur der Mijnen, inlichtingen verstrekt over kalkdelvers en kalkbranders binnen de gemeente. Hieruit laat zich het volgende reconstrueren.¹⁴

Bij resolutie van 20 maart 1742 verkreeg Maria Catharina Lipperts voor 30 stuivers Hollands van de Raad van State een vergunning tot het oprichten van een kalkoven te Kunrade en voor het breken van stenen uit de berg.¹⁵ Dirk Houwers en Hans Willem Meijs verkregen tegen dezelfde kosten op 31 mei 1790 een vergunning voor het plaatsen van een kalkoven in de 'gemeente Kundert op steriele grond'. Hendrik Lintjens verkocht 5 ventose An XII (5 februari 1804) aan May Boosten een kalkoven, met alle rechten en privilegiën, voor 740 francs. Het was niet duidelijk of het hier dezelfde oven betrof. Een zekere Offermans was in bezit van de tweede oven te Kunrade, maar het was niet bekend of hij permissie tot het breken van kalkstenen had, laat staan bij wie het eigendomsrecht berustte.¹⁶

Voor de (her)bouw van de pastorie in 1835 leverden kalkbrandster Josepha Boesten en kalkbrander Michel Meijs kalk, terwijl Leonard Joseph Hennen uit Voerendaal 54 mud kalk leverde voor de prijs van 11 francs en 88 centimes.¹⁷ Of de oven van Hennen aan de Kunderberg gelegen heeft, is niet zeker. Het Aardrijkskundig Woordenboek uit 1848 en J. Poell vermeldden 4 kalkovens te Voerendaal.¹⁸ In verband met ondeskundige ontginning

De Kunderberg, detail uit de Tranchotkaart.

Kalkbranden

komen we in 1859 de heer Magermans tegen.¹⁹ De kalkbranders Jan Gerard Offermans en Mathijs Erven uit Kunrade werden in 1878 vermeld.²⁰ Op het terrein van Gerard Steijns werd in 1883 door de gemeente mergelgrond gedolven. Steijns kreeg hiervoor als vergoeding ontheffing van de gemeentebelastingen.²¹ In 1889 zijn drie ovens aanwezig: van weduwe Steijns, J. Offermans, en M. Erven.²²

Het belang van de Voerendaalse kalk-nijverheid bleek duidelijk uit het volgende: de Voerendaalse gemeenteraad verstrekte geen bijdrage in de aanleg van de stroomtramlijn Sittard-Heerlen-Kerkrade-Simpelveld. De buitenlandse kalkfabrieken zouden dan, vanwege de sterk gedaalde transportkosten, hun kwalitatief betere kalk in de regio kunnen afzetten. En dan zouden de Voerendaalse exploitanten hun broodwinning verliezen.²³

De twintigste eeuw

In september 1911 werd door een consortium een vergunning aangevraagd voor het uitdelven van stenen op gemeentegrond ten behoeve van de bouw van een klooster met kerk en voor de fabricage van de benodigde kalk. De gemeenteraad ging hiermee in beginsel akkoord, indien het consortium in het bezit zou zijn van de concessie van de familie Magermans. Voor iedere m³ gedolven mergelsteen dienden ze aan de gemeente 50 cent per m³ te be-

talen. Raadslid Jongen maande de raad tot voorzichtigheid betreffende verkoop van steen. Mogelijk was de gemeente niet volkomen gerechtigd deze gronden als eigendom te beschouwen. Het college van B&W besloot hierop inlichtingen in te winnen en eventueel mr. van Oppen in te schakelen.

Eind december verzochten Pieter Koten en Arnold Hochstenbach te Heerlen toestemming om een perceel grond in het Mastbroek aan te kopen. Mocht dat niet gaan, dan wensten zij een vergunning om tegen vergoeding steen te delven. Tijdens een van de raadsvergaderingen waren Hochstenbach en kalkbrander Steijns aanwezig om een toelichting te geven. Hochstenbach wilde het Mastbroek, waar stenen gedolven werden, in drie delen splitsen en aan iedere concessionaris een gelijk deel toewijzen. Uiteraard was Steijns hier op tegen. Hij duldde geen inmenging van aanvragers en zou alleen toestemmen in vreemde exploitatie wanneer hem voor iedere meter uitgedolven steen of mergel een vast te stellen vergoeding werd toegekend. Uiteindelijk bleek dat de onderhandelingen tot niets hebben geleid. De betrokken personen wensten de gestelde voorwaarden niet na te komen.

Het aantal kalkovens nam langzaam in aantal toe. In 1913 had Hubert Habets een vergunning voor een kalkbranderij aangevraagd. Deze werd door de inspecteur bezocht en in orde bevonden.²⁴

Veiligheid

Het ontginnen van kalkstenen was niet van gevaren ontbloot. Dat gold met name voor onderaardse kalksteenontginningen. In 1855 werd door Gedeputeerde Staten het "ONTWERPREGLEMENT OP DE ONTGINNING DER GROEVEN VAN MAASTRICHTSCHEN STEEN IN HET HERTOGDOM LIMBURG" opgesteld en aan het gemeentebestuur toegezonden ter kennisname, maar ook om er eventuele kanttekeningen bij te plaatsen. Tevens werd om uitvoerige inlichtingen over de exploitatie van groeven te Voerendaal gevraagd.

De reden van dit alles was een noodlottig incident te Oud-Valkenburg. Daar stortte in 1845 een groeve in.²⁵ Ter voorkoming van ongevallen en van verlies van natuurlijke rijkdom achtte Gedeputeerde Staten een beter toezicht door de lokale overheid op de uitvoering van de Mijnwet van 21 april 1810 van belang. Hiertoe zou de gemeente een eigen plaatselijke verordening "op de ontginning van steengroeven onder blooten hemel" moeten instellen. In Voerendaal had dat nogal wat voeten in de aarde. De inspecteur der mijnen, F.J.D. Büttgenbach, zou de steengroeven in Kunrade bezoeken. De gemeenteraad vond het nochtans in 1855 niet nodig kennis te nemen van het door Gedeputeerde Staten toegezonden reglement, laat staan om over te gaan tot het opstellen van een verordening. Zij hadden hiervoor een sterk argument: in Voerendaal bevonden zich helemaal geen *mergelgroeven*, maar drie kalkovens te Kunderberg. Ze waren 'getimmerd' en er werden stenen uitgebroken, dienend om kalk te maken, 'tot verbetering van de landbouw en tot onderhoud der buurtwegen'.²⁶ De tactiek van de gemeente was duidelijk en werd veelvuldig toegepast. Wat is juridisch een mijn, wat is een groeve? Wat bedoelt men met 'ondergronds'? Door de aanwezige ontginningen en constructies een andere naam te geven, probeerde men de wet- en regelgeving te omzeilen.

Ingenieur P.J.J. Bogaers, Büttgenbachs opvolger, bezocht op 18 juli 1855 de groeve en vroeg hierna om inlichtingen over de ontginning van Offermans cum suis (zie boven). Dat jaar werd de eerder genoemde provinciale verordening vastgesteld.²⁷ Vier jaar later, in 1859, werd de groeve weer met een bezoek vereerd. Hoewel aangekondigd, was de burgemeester afwezig. De ingenieur trof er een niet rooskleurige situatie aan. De ontginning van Offermans, Magermans en mevrouw Lipperts diende gestaakt te worden. Het werk daar was nog steeds gevaarlijk. De 'rots' (groeve) waar de kalksteen werd gewonnen helde 3-5 el over op een loodrechte hoogte van 12-14 ellen. Op verscheidene plaatsen was ze gespleten en gescheurd. Voor de daaronder staande arbeiders was dat een hoogst gevaarlijke situatie. En verder:

'De uitgestrektheid van de exploitatie, maar nog meer de onregelmatige toestand van dezelve, het in deze zo veel mogelijk waarborgen van de gronden der aangrenzende eigenaren en het duidelijk maken der ontginningswijze, maakt ene opnemning en in tekening brengen hiervan onontbeerlijk.'

Dat moest geschieden door een beëdigd landmeter. Uiteindelijk zocht wethouder Crijns contact met de ingenieur, die maar weer eens een conceptverordening opstuurde, met behulp waarvan de gemeente een plaatselijke verordening kon opstellen.²⁸ Bij raadsbesluit van 29 augustus 1859 werd een voorlopige verordening vastgesteld, bestaande uit 3 artikelen. Zij verbood personen in de groeve, waar beide exploitanten werken, stenen te breken er te werken. Overtreders zouden worden gestraft volgens de bestaande wetten.

Eind oktober 1859 ontving de burgemeester van ingenieur Bogaers een uitvoerig adviesrapport, vergezeld met (helaas verloren gegane) tekeningen van landmeter Eussen betreffende de te ontwerpen verordening en de wijze van het uitbreken van kalkstenen in het Mastbroek bij de Kunderberg.

De veiligste wijzer van ontginnen was volgens hem de zogeheten trappenbouw. In het Mastbroek zouden deze trappen 2 el hoog en breed moeten zijn. De hoogte van een trap hing af van de dikte der steenlaag, ze kon minder zijn, maar nooit hoger dan 2,50 el. De breedte mocht nooit minder dan 2 el bedragen. De ontginning vond zo plaats op een regelmatige wijze, en dat verminderde het instortingsgevaar. Ook andere aanwijzingen moesten een veilige werkwijze bevorderen. De bovengrond en niet gebruikte stenen bleven gemeente-eigendom. Zij werden op een vast te stellen plaats gedeponeerd.

Om geschillen tussen de drie personen te voorkomen, die in de voorafgaande eeuw verlof hadden gekregen om steen te delven en kalk te branden, zou men in het bovenste gedeelte van het Mastbroek grenzen dienen aan te wijzen en af te bakenen. De ingenieur veronderstelde, omdat er in Voerendaal vele huizen van Kunradersteen waren, dat de inwoners deze steen zelf dolven. Indien de kalkbranders die steen dolven, verkochten zij de bouwsteen, waarvoor zij waarschijnlijk geen vergunning hadden, kortom een misbruik. Wanneer de gemeente iemand verlof gaf tot het breken van bouwstenen, dan diende de gemeente hen een plaats in het Mastbroek aan te wijzen. De gerechtigde ontginners waren verantwoordelijk voor de personen die aldaar hun werk verrichtten.

Niemand, behalve de drie bovenbedoelde kalkbranders, was het toegestaan steen uit of van de Kunderberg te halen zonder verlof van de gemeenteraad. Het delven moest volgens de geldende voorschriften geschieden. Ten behoeve van de naleving van een en ander was het wenselijk een toezichthouder aan te stellen. Zijn bezoldiging kon ten dele bestaan uit de inkomsten uit de grondstofdelving. Mogelijk zou hiervoor ook de sinds jaren achterstallige betalingen van delvers benut kunnen worden, hetgeen een onderzoek waard was. Eveneens, en zonder grote onkosten, zou de gemeenteraad het door de exploitanten onregelmatig gemaakt terrein tussen de weg en de tegenwoordige ontginningsplaats kunnen laten verbeteren. De oneffenheden waren weg te nemen door deze met aarde, die ruimschoots voor handen was in het afgegraven gedeelte, te bedekken. Aldus ontstond een vlakte van twee bunders, die beplant of verpacht kon worden en zo meer winst opleverde dan nu. Was de ontginning eenmaal in een regelmatige toestand gebracht, dan kon de aan één zijde door de ontginning verloren gemeentegrond, aan de andere kant teruggewonnen worden.²⁹ Schijnbaar was het advies met betrekking tot de verordening van ingenieur Bogaers ten dele of helemaal niet opgevolgd. De veldwachter kwam hier in 1863 achter. Op 22 april maakte hij een proces-verbaal op tegen G. Steijns wegens het gevaarlijk exploiteren van zijn groeve. Steijns betaalde de boete niet en moest voorkomen bij de arrondissementsrechtbank te Maastricht. De rechtbank oordeelde, dat aangezien er geen strafbepaling in de verordening stond, er geen uitvoering aan kon worden gegeven. De verordening moest worden aangepast en zekerheidshalve zonden de gouverneur en de ingenieur een conceptverordening naar de gemeente. Er was weer werk aan de winkel.

Gedeputeerde Staten, de minister van binnenlandse zaken en de inspecteur der mijnen oordeelden kritisch over de Voerendaalse verordening. Ze was niet in strijd met wet uit 1810, maar het door de raad gepresenteerde stuk, bestaande uit 26 artikelen, was geen juridisch hoogstandje. De verordening bleek op verschillende punten strijdig met de gemeentewet en met de beginselen van het strafrecht. Het gemeentebestuur moest dus weer aan het werk. Op 24 december 1863 werd bij raadsbesluit de plaatselijke verordening "Op de ontginning van steengroeven onder blooten hemel ingevolge art.81 der wet van 21 april 1810 en art. 135 en 161 der Gemeentewet" vastgesteld, bestaande uit 17 artikelen. Hierin werd de vergunningaanvraag, de wijze van delving en de rechten en plichten van de gemeente en aanvrager geregeld.

De kalksteendelvers moesten, voordat zij met een groeve begonnen, hiervan aangifte doen bij burgemeester en wethouders. Dezen hielden hiervan een nauwkeurige administratie bij, waarin de aanvrager, diens beroep, de grootte- en diepte van de te maken steenkuil en de kadastrale ligging werd vastgelegd. Van bestaande groeven diende de eigenaar 14 dagen na afkondiging van de verordening aangifte te doen. Ook voor de exploitatiewijze waren er regels opgesteld. Bij het gebruik van buskruit moest op het verheven gedeelte op een hoge paal een rode vlag gehesen worden.

Ontginners van bestaande steengroeven moesten op last van burgemees-

Een groepje werknemers, waaronder tewerkgestelde Belgische geïnterneerde soldaten, voor een Voerendaalse kalkoven in 1915. Foto: collectie Rijckheydt, Heerlen.

ter en wethouders de onuitgedolven resten, die de openbare veiligheid schaden, opruimen. Tenslotte werden genummerde stenen grenspalen geplaatst. Wanneer de regels niet werden nageleefd, kon B&W de ontginning doen staken en een boete worden opgelegd. In januari 1864 werd deze regeling goedgekeurd en afgekondigd.³⁰

Helaas voldeed de verordening in de praktijk niet. Het toepassen van enkele artikelen was voor de kalkontginners zo kostbaar, dat ze hun werk zouden moeten staken. Weer volgden wijzigingen. Hoewel de verordening nu weer aan de eisen zou voldoen, ontbrak het nu aan voldoende controle. Ingenieur Ego van de Elst uit Kerkrade rapporteerde in januari 1878, dat de verordening van 1863 en die van 1877 niet werden nageleefd. De ontginners beloofden nu plechtig volgens de voorschriften te zullen gaan werken, maar de ingenieur twijfelde aan die woorden. Hij vroeg het gemeentebestuur streng toezicht te houden. De twijfel was terecht, want na een visitatie in 1880 bleek dat de ontginning nog steeds op een hoogst gevaarlijke wijze plaatsvond. Hij benadrukte dat het toezicht op de veiligheid en op de naleving van de verordening een taak van de gemeente was. Het gemeentebestuur had dat echter verzuimd, een ernstige nalatigheid. Van de Elst verlangde nu dat het bestuur, indien de exploitanten door bleven gaan met hun werkwijze, de voorgeschreven straffen zouden toepassen.³¹ Of dat ook gebeurd is weten we niet.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de gemeente de zaken traineerde. Zij nam de broodwinning van een deel van haar inwoners in bescherming tegen de (vermeende) regelzucht van Gedeputeerde Staten en de mijninspectie. Daarbij werd zoals gezegd ingespeeld op juridische onduidelijkheden. Bijvoorbeeld: in hoeverre was de mijnwet van 1810 van toepassing op het 'bovengrondse' werk in de kalkgroeven en branderijen? Vele jaren gebeurde er ook niets noemenswaardigs, maar dat bleef niet zo. In maart 1908 dreigde instortingsgevaar. Enige raadsleden maakten opmerkingen over de gevaarlijke toestand op de Kunderberg, waarbij mensen en vee tegen een instorting van de steile hoogte in de steengroeve onbeschermd waren. Ter voorkoming hiervan moesten de exploitanten een behoorlijke afsluiting door middel van palen met draad aanbrengen. Hierna schijnen er, behoudens het onderhoud van bijvoorbeeld de losplaats (1908) en de weg (1914), geen problemen meer te zijn voorgekomen.³² De Kunderberg was toen al lang niet meer de belangrijkste en enige grote groeve. Het zwaartepunt van de kalksteenexploitatie ligt dan bij de Putberg en Gulickerberg.

Eigendomsrecht

Er zijn verder juridische problemen geweest rond vraagstukken van eigendom van grond en/of groeve. Maar ook onrechtmatig gebruik van gemeentegrond. Eind november 1886 waren de gemeente-eigendommen opgemeten en vastgelegd. Het bleek dat aangrenzende eigenaren gemeentegrond onrechtmatig in bezit hadden. Aangezien de meeste bezitters die percelen wensten te kopen, werden de eigendomsproblemen opgelost. Het betroffen:

Nicolaas Joseph Vrusch te Welten

Sectie B no. 491, Welterberg, bouwland 3½ kleine roeden fl 4,37⁵

Jan Gerard Offermans te Kunrade

Sectie B no.1001 te Kalkoven, bouwland 8½ kleine roede fl 12,75

Bernard Josef Vliegen te Widdendorf

Sectie B no. 492 te Welterberg, bouwland 16½ kleine roeden fl 24,30

Jan Cornelis Vliegen te Kunrade

Sectie B no.524 te Rozenkleef, bouwland 55½ kleine roeden fl 55,50

Jan Lenard Habets te Kunderberg

Sectie B no. 1746 te Kalkoven, woeste grond 14½ kleine roede fl 12,78

Jan Mathijs Erven- te Kunderberg

Sectie B no. 1746 te Kalkoven, woeste grond 15 aren, 80 ca fl 66,40

J.L. Boumans te Kunrade

Sectie B no. 991, te Kalkoven, bouwland 5¼ kleine roeden fl 7,87⁵

Weduwe Steijns gebruikte nog steeds de gemeentegrond en bleef gedeelten nabij haar kalkoven in bezit nemen. De gemeentesecretaris kreeg opdracht bij mr. van Oppen, de bewaarder van de eigendomsrechten van de weduwe, inlichtingen in te winnen: Deze adviseerde geen rechtszaak te beginnen, maar de kwestie in den minne te regelen. In februari 1887 zou de weduwe

het perceel tegen een kleine vergoeding kunnen kopen; eind juli 1888 zijn de bovenvermelde percelen verkocht.³³

Zou de eigendoms kwestie nu definitief geregeld zijn?

In 1892 hadden weer eens twee gerechtigde kalkbranders illegaal een deel van de berg in bezit genomen. De burgemeester was dit niet ontgaan. In december besloot B&W om paal en perk te stellen aan dat fenomeen en het terrein door een deskundige te laten afpalen.

In april 1894 werd de slepende kwestie met J.G. Offermans, H. Magermans en Jos Steijns beëindigd, het illegaal gebruik van de berg werd gelegaliseerd. De kalkbranders hadden grootse plannen. Jan Mathijs Erven, Gerard Jozef Steijns en landbouwer Gerard Michiel Magermans te Kunrade dienden een aanvraag in om een gedeelte 'woeste grond', sectie B 1814, te kopen. Omdat er in het verleden door onduidelijkheid van eigendom steeds geschillen optraden, was de verkoop wenselijk. In mei 1895 verkocht het gemeentebestuur percelen grond aan Jan Mathijs Erven, Josef Steijns en Gerard Michiel Magermans, onder voorwaarde dat de gemeente het recht van verkoop op de mergel behield. Gedeputeerde Staten keurde deze transactie in september goed.³⁴

Mergel- en tolgelden

Door de zware mergeltransporten had de gemeenteweg vanaf de rijksweg 2^e klasse Kunrade langs de kalkovens naar Ubachsberg ernstig te leiden. Om de extra kosten hiervan te kunnen bestrijden, zou een plaatselijke belasting geheven kunnen worden. Ook hier zien we de nodige problemen ontstaan. De weg werd hersteld met grind, maar voornamelijk met kalkbreuksteen.³⁵ De inwoners uit naburige gemeenten haalden vanouds kosteloos mergelgrond uit de Voerendaalse gemeentegronden, maar dat moest maar eens afgelopen zijn. Op 11 oktober 1878 besloot de raad een en ander te regelen in een "Verordening op het uitgraven en vervoeren van mergel." Hierin werden onder andere de tarieven voor het delven van mergel vastgesteld. Voor inwoners van naburige gemeenten werd voor elke kar mergel, bESPannen met een paard of een os 25 cent gevraagd en voor elke kar met twee of meer paarden 50 cent.³⁶ De verkoop van mergel bracht tussen 1879-1894 gemiddeld fl. 55,- per jaar op, met uitschieters van fl. 73,50 en fl. 41,25. Niet alleen mergel werd verkocht, in 1888 werd nog eens voor fl. 38,20 breuksteen te gelde gemaakt. Het geld werd geïnd door een door de gemeente in de groeve aan te wijzen persoon.³⁷

In 1907 werd de verordening van 1878 gewijzigd. De vergoeding voor 1 kar mergel, getrokken door 1 paard werd verhoogd tot 50 cent; een kar, getrokken door 2 of meer paarden 60 cent. De exploitanten waren niet blij met deze prijsverhoging.³⁸

Het innen van de mergelgelden verliep niet van een leien dakje. De betaling werd vaak ontdoken. In 1912 werd een wijziging hiervan wenselijk geacht. De raad stelde voor kwitantiebriefjes te laten drukken. Een goed plan, maar misverstanden verdwenen er niet door. J.L. Habets, belast met de inning van het mergelgeld, had een proces-verbaal opgemaakt tegen een persoon die

Detail van het grondplan van de Kunraderberg, "De Kalkovengroeve" uit 1886.⁴³

beweerde aan Steijns betaald te hebben. Wethouder Jongen vond dat de burgemeester de zaak met Steijns maar in den minne moest schikken en het procesverbaal in te trekken. De geverbaliseerde had toch te goeder trouw gehandeld? Op de een of andere manier was voor Habets de maat vol. Begin maart 1913 weigerde hij de inning van de belasting op vervoer van mergel te voldoen. Het voorgeschreven register van ontvangsten had hij aan de gemeenteontvanger geretourneerd. Volgens raadslid Volders had stijfkop Habets ook nog eens verschillende karren laten passeren zonder betaling. Voldoende reden dus hem te ontslaan. Gerard Erven te Kunrade zou een capabele kandidaat zijn om Habets' taak over te nemen. Als tegenprestatie moest hij kiezel leveren ten behoeve van het wegonderhoud aldaar.³⁹ De raadsleden zagen liever een tolgeldheffing in plaats van innen van mergelgeld, maar zij verwachtten hierdoor problemen met het kalkvervoer uit groeve Winthagen, die maakte immers gebruik van een gedeelte van dezelfde weg. Bij raadsbesluit van 22-09-1913 werd de verordening tot heffing van het tolrecht voor vervoer van mergelgronden vastgesteld. Het tolgeld was bepaald op 40 cent per kar met 1 os of paard bespannen, en 60 cent voor een kar bespannen met 2 paarden of ossen.⁴⁰ Gedeputeerde Staten gingen hiermee niet akkoord. Het tolgeld zou moeten gelden voor alle voertuigen, met uitzondering van voertuigen van het rijks- en provinciale hof. De gemeentesecretaris schreef vervolgens, dat de raad de verordening zou wijzigen en 'alleen tol zal heffen voor vervoer van mergel'. J. Steijns maakte ook bezwaar tegen de tolheffing op mergel. De verordening zou alleen in het leven zijn geroepen in zijn nadeel. De raad besloot hierop de verordening te wijzigen. Tolgeld werd nu geheven op elk paar wielen van en rij- of voertuig, hoe ook genaamd en op welke wijze ook voortgetrokken, met uitzondering van honden, geiten- of bokkenwagens. Verschillende categorieën van vervoer waren vrijgesteld, waaronder enkele voor de hand liggende zoals militaire transporten.

Gedeputeerde Staten maakten ook tegen deze nieuwe verordening bezwaar. Pas in april 1914 keurden zij alsnog het raadsbesluit goed: tot 1 mei 1918 kon er nu tol geheven worden.⁴¹ In maart 1914 werd Gerard Erven officieel belast met de inning van de tolgelden. Raadslid Volders dacht hem een vergoeding hiervoor te geven van 10 cent per kar, terwijl de burgemeester de oude regeling wenste te handhaven, namelijk 14% van de ontvangen vergoeding. Uiteindelijk ontving de tolgaarder 10 cent per kar mergel. Bij zijn huis werd een ijzeren plaat met het opschrift "Heffing Tolgeld" geplaatst. Twee maanden later kwamen er al klachten van de tolgaarder binnen over het ontduiken van tolgeld, reden om de politie hierop toezicht te laten houden.⁴²

2. Ontginning, exploitanten en groeven aan de Putberg

A) Josef Crombach, landbouwer en kalkbrander te Benzenrade. Hij huurde in 1891 voor de prijs van fl. 50,- een perceel bouwland, sectie C no. 1592 (ged.), groot ongeveer 1 hectare, voor onbepaalde tijd. Per 6 jaar kon de huur worden beëindigd. Hij verkreeg tevens het recht om stenen uit de delven. Mocht het perceel te weinig stenen tot het vervaardigen van kalk opleveren, dan zou jaarlijks een huurprijs van fl 30,- gelden.⁴⁴

De Gulikerberg en de Putberg, detail uit de Tranchotkaart.

B) Frans Josef Remigius Pluijmakers, lid van de Provinciale Staten en grondeigenaar te Keerbergen. Hij was van plan het gehele bouwland te Putberg in huur te nemen om er kalksteengroeven te exploiteren.⁴⁵ Bij voorlopig contract van 11 april 1894 werd aan hem een perceel bouwland verhuurd, sectie C no. 1592, groot ongeveer 5 hectaren en 70 aren, voor de duur van 24 jaar. Ook hij kon per 5 jaar de huur beëindigen. Het nieuw aangelegde plantsoen en de nieuwe weg naar het gemeentebos moesten bij het uitdelven worden ontzien en er moest een kruinbreedte van 5 meter overblijven. De uitgedelfde groeve moest worden geëgaliseerd zonder heuvels en kuilen. De door Pluijmakers te bouwen kalkoven zou na de huurtijd eigendom van de gemeente worden. De huurprijs werd bepaald op fl. 200,- per jaar voor de eerste twaalf jaar en voor de laatste 12 jaar fl. 250,-. Voor de gemeente was het een voordelige transactie: bij gewone verpachting van de percelen zou het perceel hoogstens fl. 144,- per jaar opbrengen.⁴⁶ In het begin van de twintigste eeuw ontving het gemeentebestuur steeds meer verzoekschriften om een gedeelte van de berg te pachten om aan de Putberg een kalkbranderij te beginnen of om kalksteen te breken. De gemeente zocht naar een methode om zoveel mogelijk geldelijk gewin uit deze gemeentegrond te

halen. Ze honoreerden niet meer automatisch elk verzoek hiertoe. Maar niet elk raadslid was overtuigd van het geldelijk gewin door middel van afgraving van de berg. Raadslid Urlings merkte op dat zuivering van het gemeentebos van braamdoornen aldaar een groter belang zou moeten hebben dan verhuur voor de kalkontginning.⁴⁷ Vanouds leverde het hout uit het bos periodiek een niet te verwaarlozen som geld op. De reguliere mergelverkoop aan inwoners leverde jaarlijks tussen 1895-1905 gemiddeld fl. 50,- per jaar, met als maximum- en minimumopbrengst fl. 68,75 tegen fl. 37,-.⁴⁸

C) Jozef Kurvers en Gebroeders Klinkers, kalkbranders te Benzenrade. In 1913 verkregen beiden een vergunning voor het plaatsen van een kalkoven aan de Putberg en voor het uitdelven van stenen hiervoor. Zij huurden voor de duur van zes jaar een gedeelte van het bos De Putberg, ter breedte van 15 meter, gemeten vanaf de waterbron naar de zijde van hoeve De Daal, ter lengte tot aan de weg snijdende het bos, en wel onder de volgende condities. De pachtprijs bedroeg fl. 35,- per jaar en fl.10,- voor het daar groeiend slaghout. De te rooien bomen konden tegen een geschatte prijs worden overgenomen. Uitgedolven grond diende met hout beplant te worden. Bij het beëindigen van het bedrijf moesten gebouwen en oven binnen 6 maanden worden afgebroken. De uitgedolven grond blijft eigendom van de gemeente. Wanneer de gemeente hout op de Putberg verkoopt, heeft ze het recht gebruik te maken van de huurder gepachte weg.

De zaken liepen voorspoedig voor de kalkbranders. In 1916 pachtten zij een ander gedeelte bos, ter grootte van 25 aren tot 1920 voor de prijs van fl. 10,- per kleine roede en betaling van fl. 500,- bij ondertekening van het contract. Voor de rest golden dezelfde voorwaarden, zoals vermeld in het vorige contract.⁴⁹

Grote bloei

De gevolgen van de oorlog zouden voor de Voerendaalse bedrijfes gunstig uitpakken. De bestaande export van kalkzand naar het buitenland verviel, waardoor elders verschillende grote kalkbedrijven in moeilijkheden kwamen. Aangezien de Voerendaalse bedrijven kleinschalig waren en voor de lokale markt produceerden, hadden zij hiervan geen last. Omdat in het neutrale Nederland geen kalk meer werd geïmporteerd, ontstond een tekort. Dat zou voor Voerendaal nieuwe perspectieven openen. In 1914 en 1915 was daar nog niets van te merken. De betekenis van open kalkgroeven was gering.⁵⁰

Toch zag de gemeente mogelijkheden haar bodemschatten te gelde te maken. Na rijp beraad bedacht men de volgende constructie. Men zou aan de meest biedende een langdurige concessie verlenen voor het delven van kalksteen, waarbij de berg eigendom van de gemeente bleef. De concessionaris zou exploitanten kunnen aantrekken. Omdat de berg een grote oppervlakte had en niet in één keer werd ontgonnen, kon de gemeente de gedeelten die nog niet ontgonnen werden, eveneens aan ontginners verpachten. Tenslotte werden ook nog inkomsten genoten op de verkoop van

op de berg groeiende bomen. Het hele plan zou een goudmijn zijn en werk bieden aan vele inwoners. Vanaf dat moment zou de kalksteenontginning op een meer grootschalige wijze moeten gaan plaatsvinden.

De kalkoven te Putberg tegenwoordig.

3. Ontginners en groeven aan de Bergsche weg

In 1886 vinden we een vermelding van het bestaan van groeven. Verschillende inwoners verzochten het gemeentebestuur om stenen uit die groeve aan te kopen. De raad stelde het bedrag voor stenen op fl 1,20 per meter.⁵¹ Mogelijk betrof het de hieronder vermelde groeve.

Groeve Eijck

Eind 1887 verzocht J.J. Eijck, hoofd der school te Heerlen, het gemeentebestuur om een vergoeding voor het in gebruik nemen of hebben van zijn perceel land aan de Bergscheweg. De gemeente had uit dit perceel breuksteen gedolven ten behoeve van de aanleg van de kunstweg Kunrade-Voerendaal-Ten Esschen. Het gemeentebestuur had de pachter gevraagd contact met Eyck hierover op te nemen, hetgeen verzuimd was. Burgemeester en wethouders meenden te goeder trouw gehandeld te hebben. Voor het reeds uitgedolven gedeelte werd een vergoeding van fl 2,- per kleine roede uitgekeerd.⁵² In december 1888 bood het schoolhoofd de gemeente een

vergunning aan voor het delven van breukstenen. De gemeente ging hierop niet in. Er was geen geldelijk voordeel meer mee te behalen, gezien de resultaten van voorafgaande jaren. De verdere delving werd gestaakt.⁵³

4. Colmont

In 1906 vroeg Gerard Jozef Hamers, landbouwer aldaar, een vergunning aan om op het perceel bouwland sectie D (Korenweg?) stenen te gaan uitdelven, volgens de bestaande politieverordening.⁵⁴

5. Kaardenbeek en Terveurt.

In dit gebied lagen kalkovens en de daarbij behorende groeven. De weg ten zuiden van de huidige spoorlijn kreeg hierdoor de naam van Kalkovenweg. In Terveurt was in 1915 Chr. Quaedackers bekend, leverancier van breuksteen. Hij bood in 1915 het gemeentebestuur steen aan om de Elenderweg te verharderen.⁵⁵

6. Craubeek

De Tranchotkaart geeft in de kalkhelling "mergelkuil" aan. De groeve werd al in de Romeinse tijd gebruikt om bouwsteen te winnen.⁵⁶

7. Haaren Gewande

In 1884 vroeg Eug. van Oppen, eigenaar van kasteel Haaren, te Maastricht een vergunning aan om de op zijn perceel grond, sectie E no. 2122 gebouwde kalkoven te exploiteren.⁵⁷

8. Winthagen

Vóór 1850 bestond te Winthagen een kalkgroeve. In juli 1912 werd een nieuwe kalkoven aangelegd. Raadslid Jongen verwachtte hierdoor grote schade aan wegen en achtte een vergoeding van de eigenaar wenselijk. De burgemeester en Volders achtten belemmering van het bedrijf niet in het belang van de gemeente, en bovendien: door uitbreiding van de bedrijvigheid zou het verkeer toch onvermijdelijk toenemen. Daar moest het bestuur andere maatregelen voor gaan overwegen.

De waarde van kalkbreuksteen bedroeg in 1912 fl 1,50 per m³ en de gemeente kocht toen 16 m³ overtollige breuksteen aan, die gebruikt werden voor het herstel van de poel van Winthagen.⁵⁸

9. Middenweg

In 1913 werd daar een kalkgroeve waargenomen en op de topografische kaart ingetekend.⁵⁹

* Hans Thissen is archiefmedewerker bij Rijkshet in Heerlen.

Noten:

1. H.W.A. Lemmerling, *Oet vreuger jaore 2. Volksleven en volkscultuur in en om het mergelland* [Oirsbeek 1978], 40-41.
2. J.H.M. Nillesen, 'Kalkbranderijen in het Kunrader kalksteengebied', in: *Grondboor en Hamer* 31 (1977), 186; J.H.M. Nillesen 'Een bijdrage tot de kennis van het kalkbranden in Zuid-Limburg', in: *Grondboor en Hamer* 43 (1989), 189-192; P. Bossenbroek e.a., *Het land van Peel en Maas: natuurgebieden in Zuid-Oost Nederland* [Weert 1996], 209.
3. P.J.M. Peters, *Wandelingen in- en om Heerlen met geschiedkundige aantekeningen* [Heerlen z.d.], 71 en 115-117. In het dal tussen de Putberg en Gulikerberg liggen aan weerszijden in hellingen kalkbedrijven. Karren, beladen met kalksteen of kluitkalk, werden naar station Heerlen vervoerd. In de buurt aan een oude diepe, thans verbeterde weg naar Ubachsberg [Daalsweg] is een nieuwe grote kalksteengroeve, waarvan de ovens, anders dan bij andere groeven, in de rand van het kalkgebergte zijn ingebouwd. De schrijver hoopt dat deze industrie ook na de oorlog zou blijven bestaan. Te Kunrade wordt sinds de Romeinse tijd kalk gebrand en gedolven. In het kalkgebergte ziet men nog steeds op tal van plekken open kalksteengroeven, waar de steen op vrij primitieve wijze gebroken en verbrijzeld wordt. De Mijnnummers plaatsten in het interbellum ook enkele artikelen over kalksteenexploitatie; Stahl, 'Kunradersteen', in: *Mijnnummer* 1932, 61-63; F. H. van Rummelen, 'Leert Zuid-Limburg kennen', in: *Mijnnummer* 1938, 64-72; W.J. Jongmans, 'Landschapsschoon en praktische geologie', in: *Mijnnummer* 1937, 33-51. In 1937 was een deel van datgene wat Peters had waargenomen al geschiedenis. Jongmans schrijft dan dat 'Een der mooiste groeven is de historische Kunradergroeve, sedert lange tijd, misschien wel eeuwenlang, ontgonnen. Een deel hiervan is weer door natuur in gebruik genomen, de [zichtbare] heuvels zijn afvalbergen.', Jongmans, 'Landschapsschoon', 47-48.
4. Nillesen, 'Kalkbranderijen', 192; en aangepast in 1988: Nillesen, 'Een bijdrage', 194.
5. Lemmerling, *Oet vreuger jaore 2*, 37-44.
6. *Limburgs Dagblad* 10-01-1996, *De Limburger* 31-03-2007, *De Limburger* 12-10-2010.
7. W.M. Felder, 'De stratigrafische plaats van de "Kunrader Kalksteen" in het Boven-Krijt van Zuid-Limburg' in: *Grondboor en Hamer* 31 (1977), 163.
8. Felder, 'De stratigrafische plaats', 185; Nillesen, *Kalkbranderijen*, 188.; F.H.G. Engelen, 'De kalkstenen uit het Boven-Krijt en onder tertiair als delfstof', in: *Grondboor en Hamer* 43 (1989) 157-172.
9. Nillesen, 'Kalkbranderijen', 182.
10. Felder, 'De stratigrafische plaats', 163.
11. Rummelen, 'Leert Zuid-Limburg kennen', 67.
12. W.M. Felder, P.W. Bosch, J.H. Bisschops, *Geologische kaart van Zuid/Limburg en omgeving. Oppervlaktekaart* [Rijswijk 1988].
13. J. Habets, 'Découvertes d'antiquités dans le Duché de Limbourg', in: PSHAL (1881), 148-151.
14. Rijkshet, Archiefnummer (A) 203: Archief Gemeente Voerendaal 1798-1950, voorlopig inv. nr. 2128. De vermelde inventarisnummers betreffen de voorlopige nummers; ten tijde van het onderzoek was het archief in bewerking.
15. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 32.
16. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 2128.
17. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 4531.
18. A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* [Gorinchem 1837-1851]; G.M. Poell, *Beschrijving van het Hertogdom Limburg* [Maasbree 1981, reprint uitgave 1851], 156.
19. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 2128.
20. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 1690. Zij woonden in wijk B 67 en no. B 143.
21. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 35.
22. Rijkshet, A 372: Kaarten gemeente Voerendaal 1798-1950, Kaart 31 C Grondplan van de Kunraderberg van de gemeente Voerendaal, resp. perceelsnummers (sectie B 553); Q (sectie B 552) en nummer V1 (sectie B 551). Nillesen, 'Kalkbranderijen', 185, vermeldt voor 1877 drie ovens aan de Kunderberg.
23. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 35.
24. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 37.
25. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 2128. In 1845 stortte de groeve "Valkenburger Poort": in, waarbij enige blokbrekers aan de dood ontsnapten. Büttgenbach bezocht alle groeven en vond het noodzakelijk voor mergelwinning een aparte regelgeving in te voeren. (www.domanialemijn.nl: Wantoestanden in de kalksteengroeven).
26. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 32, vergadering 30-04-1855.
27. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 2128; 'Reglement op de ontginning van onderaardse of overdekte steengroeven van het Hertogdom Limburg, vastgesteld op 30 augustus 1855'.
28. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 2128.
29. Rijkshet, A203, vlp. inv. nr. 2539.
30. Rijkshet, A203, vlp. inv. nrs. 2539 en 2128.

31. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 2128.
 32. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 38.
 33. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nrs. 35 en 36.
 34. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 36.
 35. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 35. In 1879 kocht de gemeente van dagloner Jan Habets uit Kunrade breuksteen.
 36. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 35.
 37. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nrs. 35 en 36.
 38. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nrs. 2539 en 37.
 39. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 37.
 40. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 38.
 41. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 38.
 42. Rijckheydt, A203, vlp. Inv. nr. 38.
 43. Rijckheydt, A372, kaart C-39 (klad) en kaart C-31 (net). De Kunderberg bestaat uit de gedeelten de Rosenkleef, het Mastbroek, Kalkovens, Kunderberg en Welterberg. Geheel links het huis van J. L. Habets. rechtsboven daarvan de kalkoven en het huis van M. Erven. In het midden, onder, de oven van Offermans en aan de Hongerbeeksweg de oven van Steijns. Geheel rechts het gemeentelijk lijkenhuisje met begraafplaats. Hoe gevaarlijk de groeve is, blijkt op de opmerkingen in de groeve aangegeven: in het midden boven 'Loodrechte grens, lang 190 meter, diepte 10 á 20 meter zonder afsluiting' en rechts daarvan, boven het lijkenhuisje, een gevaarlijke plaats, 'loodrechte grens, lang 50 meter, diepte 10 á 15 meter., zonder afsluiting'.
44. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 1270.
 45. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 36
 46. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nrs. 1270 en 36.
 47. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 38.
 48. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nr. 36.
 49. Rijckheydt, A203, vlp. inv. nrs. 1270 en 36.
 50. C. Blankevoort, 'Jaarverslag van den hoofdingenieur der mijnen 1914' [Heerlen 1915], 77, 78; C. Blankevoort, 'Jaarverslag van den hoofdingenieur der mijnen over 1915' [Heerlen 1916], 68-69.
 51. Rijckheydt A203, vlp. invnr. 35.
 52. Rijckheydt A203, vlp. invnr. 35.
 53. Rijckheydt A203, vlp. invnr. 36.
 54. Rijckheydt A203, vlp. invnr. 2128.
 55. Rijckheydt A203, vlp. invnr. 38.
 56. W.J.H., Willems, 'De grote villa van Voerendaal', in: P. Stuart, M.E.Th. d., Grooth, 'Langs de weg: de Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel. Villa Rustica: het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied' [Heerlen 1987], 46-50, pg. 49.
 57. Rijckheydt A203, vlp. invnr. 2717.
 58. Rijckheydt A203, vlp. invnr. 37.
 59. T. Caspers, e.a., 'Grote historische topografische atlas ± 1894-1926. Limburg', [Tilburg 2006], blad 767. Het betreffende kaartblad was verkend in 1913 en gedeeltelijk herzien tot 1924.

HET VERDWENEN KASTEEL DAMMERSCHIED IN VOERENDAAL

Meer vragen dan antwoorden

Door Frans M. Gerards*

*Dammester doet ons slechts in naam
 aan vroeger tijden denken,
 iets tastbaars kan dat trots kasteel
 helaas ons niet meer schenken
 het was eens tussen Lindehof
 en Voelders kerk gelegen, ter plekke van wat wij vandaag
 het Broek te noemen plegen¹*

De hierboven weer gegeven strofe uit een gedicht van Hub Fober, getiteld 'Het spook van Dammester en Cortemich', geeft aan dat kasteel Dammerscheid, alhoewel al lang verdwenen, tot de verbeelding spreekt. Maar wat weten we eigenlijk van dit kasteel?

Om die vraag te kunnen beantwoorden is de auteur van deze bijdrage gestart met een literatuuronderzoek. Het doel hiervan is te achterhalen wie wat al heeft onderzocht. Het resultaat is tweeledig. In de eerste plaats krijgt men een overzicht van wat al bekend is over het kasteel en de vragen die nog onbeantwoord zijn. In de tweede plaats krijgt men zicht op de betrouwbaarheid van de reeds verworven kennis. Men kan namelijk zien van welke primaire en secundaire bronnen vorige onderzoekers gebruik hebben gemaakt. Voor een literatuurstudie wordt in de regel géén nieuw bronnenonderzoek verricht. Dat laatste wordt pas relevant als de bestaande kennis en de betrouwbaarheid ervan in kaart zijn gebracht.

Probleemstelling en methode

De probleemstelling van dit literatuuronderzoek luidt: 'Wat is er bekend over het verdwenen kasteel Dammerscheid in Voerendaal, zijn eigenaren en bewoners'. Deze probleemstelling is vervolgens uitgesplitst in de volgende subvragen: [a] hoe kwam het kasteel aan zijn naam, [b] hoe was het samengesteld en hoe zag het eruit, [c] waar lag het, [d], wat valt te zeggen over de ouderdom ervan, [e] welke kwalificaties kunnen aan het kasteel worden toegekend [bijvoorbeeld: leenroerigheid en riddermatigheid], [f] wie waren de eigenaren en bewoners en [g] wanneer en door welke oorzaak is het verdwenen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is eerst alle literatuur over kasteel Dammerscheid verzameld. Bij de opsporing ervan waren twee op internet gepubliceerde literatuurlijsten behulpzaam. Een lijst was onder het kopje 'Dammerscheidt' gepubliceerd door Rijckheydt - Centrum voor regionale geschiedenis. De andere lijst was onder het kopje 'Dammerscheydt Voerendaal' gepubliceerd door de Stichting Limburgse Kastelen.² De verzamelde literatuur werd aangevuld met informatie uit andere publicaties.

Dammerscheid betekent 'scheiding der dammen'

Hoe Dammerscheid aan zijn naam kwam, was voor Habets géén probleem. Hij beschouwde de naam van het kasteel als een gegeven. Aan de vraag waarom het kasteel zo heette, besteedde hij geen aandacht. Het heette gewoon Dammerscheid! En de familie die het in zijn bezit had en bewoonde, noemde zich naar dat kasteel. Daarom heette die familie Van Dammerscheid.³

Van Hommerich en Welters hebben die lijn door getrokken. Ofschoon zij er zich iets minder gemakkelijk vanaf hebben gemaakt, delen zij de opvatting van Habets. Wat zij aan Habets' standpunt hebben toegevoegd, is dat zij een poging hebben gedaan om de betekenis van de kasteelnaam te achterhalen. Dammerscheid betekende volgens hen 'scheiding der dammen'. Wat hiermee precies werd bedoeld, werd niet nader toegelicht. Toch werd de suggestie gewekt dat het kasteel aan deze betekenis zijn naam te danken had.⁴ En, aldus Van Hommerich en Welters, de familie die het kasteel bewoonde, stamde van dat kasteel.⁵ Met andere woorden, eerst was er een kasteel dat Dammerscheid heette en vervolgens een familie die zich naar dat kasteel noemde en daarom in het vervolg Van Dammerscheid heette.

De naamsverklaring van Van Hommerich en Welters is over genomen in het in 2005 verschenen boek 'Kastelen in Limburg'.⁶ De auteurs van het boek zijn daarbij weer een stap verder gegaan. Ze hebben namelijk een poging gedaan om de naamsverklaring van Van Hommerich en Welters verder te onderbouwen en zo nog méér aannemelijk te maken. Gesteld wordt dan dat de beboste gronden langs een beekje, recentelijk omgevormd tot een groenpartij, zich zouden lenen voor deze naamkundige verklaring.

Op Habets na, verklaren de hierboven genoemde auteurs de naam van het kasteel als 'scheiding der dammen'. Dat betekent dat de kasteelnaam wordt verklaard door waterbouwkundige bijzonderheden van het kasteel. Vervolgens wordt met Habets vast gehouden aan de suggestie dat de eigenaren, c.q. bewoners van het kasteel hun geslachtsnaam hebben ontleend aan de naam van het kasteel. Ofschoon Dammerscheid best 'scheiding der dammen' kan betekenen, wordt door de hierboven genoemde auteurs nergens het bewijs geleverd dat het kasteel aan die betekenis zijn naam te danken had. Het blijft bij een aanname. Meer niet!

In feite hebben de auteurs er zich gemakkelijk vanaf gemaakt. Voor hen verwijst 'Dammer' naar 'dammen' en 'scheid' naar 'grens' of 'scheiding'. Dat laatste zal wel zo zijn maar of 'Dammer' echt verwijst naar 'dammen in een beekje', is wel erg kort door de bocht.

Bovendien is de onderbouwing zwak en wel om twee redenen. In de eerste plaats valt niet in te zien waarom 'beboste gronden langs een beekje' steun geven aan de betekenis 'scheiding der dammen'. Dat zou anders zijn geweest als men bijvoorbeeld in dat beekje of in de omgeving ervan resten van dammen had aangetroffen. Maar dat is niet het geval geweest. In de tweede plaats, aangenomen dat in dat beekje daadwerkelijk dammen hebben gelegen, dan is het onwaarschijnlijk dat deze dammen zulke imposante waterbouwkundige werken zijn geweest dat een heel kasteel ernaar

Het enige nog bekende wat rest van kasteel Dammerscheid zijn vier 16e-eeuwse haardstenen als deze. Collectie: Thermenmuseum.

werd genoemd. Dammen in beken bij kastelen waren namelijk de gewoonste zaak van de wereld. Ze waren bedoeld om het water op te stuwten, onder andere ten behoeve van de vulling van grachten en vijvers.

Het kasteel ontleende zijn naam aan de adellijke familie Van Dammerscheid

Wie de schaarse informatie her en der verspreid in de literatuur zorgvuldig en kritisch door neemt kan, wat de naamgeving van het kasteel betreft, ook tot een heel andere conclusie komen. Het kasteel heeft

zijn naam te danken aan de adellijke familie die het kasteel een tijd lang in zijn bezit heeft gehad en bewoond. Het staat vast dat dit de adellijke familie Van Dammerscheid was.

In het vervolg van deze paragraaf wordt de stelling verdedigd dat het kasteel aan deze familie zijn naam te danken heeft en niet andersom. Het is heel goed mogelijk dat deze familie het kasteel ook heeft gebouwd, maar zeker weten we dat niet.

Om deze stelling aannemelijk te maken, bewijzen is met de kennis van nu niet mogelijk, moeten drie vragen worden beantwoord. Volgens de site van de Stichting Limburgse kastelen dateert kasteel Dammerscheid uit de 16de eeuw. Het moet dus ergens tussen 1500 en 1599 zijn gebouwd. Als dat juist is, moet er in deze periode een familie Van Dammerscheid in deze contreien hebben gewoond. De vraag is of dat het geval is geweest. En zo ja, dan luidt de tweede vraag: waar kwam deze familie vandaan? En vraag drie: wat betekent de naam van deze familie dan eigenlijk?

Kwam in de 15de en 16de eeuw in deze contreien een familie Van Dammerscheid voor?

In 1446 wordt een Gumprecht van Dammerscheid genoemd, die was beleend met de helft van een huis en hof te Holset. Deze Gumprecht was gehuwd met Elisabeth van Belven.⁷ In 1462 was deze Gumprecht van Dammerscheid overleden. Het echtpaar had een zoon die Johan heette.⁸

In 1453 kocht een zekere Johan van Dammerscheid dertig morgen grond van Godart van Binsfeld. De grond was gelegen in Bardenberg [Duitsland].⁹ In 1499 was een zekere Herman van Dammerscheid lid van de kerkenraad in Uckerath [Duitsland].¹⁰

In 1704 verkocht een 'Freiherr von Dammerscheid', waarschijnlijk Maximilian Wilhelm Theodor von Dammerscheid die was gehuwd met Helena geb. Von Wied, het leengoed Dürwis. Het leen was belast met een schuld van vijftienhonderd rijksdaalders. De koper was de Akense schepen Johan Werner von Broich.¹¹

De Von Dammerscheids moeten al lang vóór 1704 in Dürwis hebben gewoond. Het oudste deel van de Dürwisser kerk, gebouwd in 1552, bevat namelijk ingemetselde wapens van de adellijke geslachten die de bouw van kerk financieel hebben mogelijk gemaakt. Bij die wapens bevindt zich ook het wapen van de Von Dammerscheids. Dürwis ligt bij Eschweiler [Duitsland].¹²

In Aken was een Von Dammerscheids Haus. Op 29 juni 1673 werd vanuit dit huis de begrafenis van de Akense schepen Stephan von Ophoven, genoemd Stroyff, in gang gezet.¹³

Ook in Voerendaal en omgeving kwamen de Van Dammerscheids voor. Omstreeks 1500 was Johan van Dammerscheid, die gehuwd was met een zekere Sofia, in Voerendaal in bezit van de hoeve Overst Voerendaal. Johan had zijn bezit te danken aan zijn echtgenote die de hoeve als huwelijksgift had mee gebracht. Johan en Sofia waren de ouders van Leonard van Dammerscheid, die van 1522 tot 1557 abt was van Rolduc.¹⁴ En in 1551 was een zekere Erken van Dammerscheid in bezit van het Keurkeulse leen 'steynhartz lehen an den Nuessberch beneyffen dem voespat van Rynneberch'.¹⁵ De vader van Erken was Jennysken Van Dammerscheid, die in 1550 was overleden. De broer van Erken heette Johan.

Met behulp van de hierboven vermelde gegevens kan de eerste vraag positief worden beantwoord. In onze contreien kwam vanaf de 15de eeuw inderdaad een adellijk geslacht Van Dammerscheid voor. De aangehaalde voorbeelden doen vermoeden dat het geslacht Van Dammerscheid vooral actief was in steden en dorpen die nu bij Duitsland horen. Het gaat hier dus waarschijnlijk niet om een inheems geslacht, dat wil zeggen een geslacht dat geboren en getogen was in het Land van Valkenburg.

De herkomst van de Van Dammerscheids

Volgens Kneschke was de familie Van Dammerscheid een oud maar uitgestorven adelsgeslacht. Het stamhuis heeft vermoedelijk gelegen in het huidige Damscheid.

Dit dorp ligt in de Duitse deelstaat Rijnland-Palts en maakt deel uit van het district Rhein-Hunsrück-Kreis. Het dorp, met 640 inwoners, maakt bestuurlijk deel uit van de gemeente Sankt Goar-Oberwesel. Damscheid ligt op een smalle bergrug [330 meter boven NAP] die in het noorden wordt begrensd door de Niederbach en in het zuiden door het Engehöller Tal.¹⁶ In 1256 en 1382 komt in Damscheid al een Johannes de *Damescheit* voor.¹⁷ Het plaatsje zelf wordt pas voor het eerst vermeld in 1385 en wel als *Damescheid*.¹⁸ De familie kwam ook in Lüneburg [Duitsland] voor.¹⁹

Wat betekent 'Dammerscheid'?

Om die vraag te kunnen beantwoorden, dienen de twee delen van de naam Dammerscheid ['*Dammer*' en '*scheid*'] te worden verklaard.

Een aanknopingspunt voor het eerste deel, '*Dammer*', vonden we in het wapenschild van de Van Dammerscheids. Hierin komt namelijk altijd een hertengewei voor.²⁰ Ondanks verschillen en variaties in het familiewapen, hadden de te onderscheiden takken van deze adellijke familie allemaal een

hertengewei in hun wapenschild. Dat embleem vindt men ook terug in het wapenschild van de Voerendaalse tak.

De Van Dammerscheids hebben dus iets met herten gehad. Het kan een symbool zijn geweest voor veronderstelde of daadwerkelijke kwaliteiten en eigenschappen van hun geslacht.²¹ In de late Middeleeuwen werd het hert bijvoorbeeld bewonderd vanwege zijn elegante vormen en vanuit een christelijke visie werd het gezien als het symbool voor de Heiland. Dat laatste zal ongetwijfeld samen hangen met de legende van de heilige Hubertus [655-727] die, toen hij een hert wilde neer schieten, tussen het hertengewei een lichtend kruis gewaar werd. Het hert verzinnebeeldde verder ook de zuivere rechtspraak.

De Van Dammerscheids waren overigens niet de enige adellijke familie met een hertengewei in het wapenschild. Het hertengewei wordt ook teruggevonden bij de Nijthuisens, Berkelaars, Schaedbroeks, de Van Retersbeek Caldenborns en de Van Mirbachs.²²

De Latijnse benaming voor hert, damhert, ree of gems is '*damma*'.²³ En het woord '*damhert*' komt etymologisch gezien van '*dame*' of '*damme*'.²⁴ Rekening houdend met het gegeven dat het hert voor de familie Van Dammerscheid een bijzondere betekenis moet hebben gehad, wagen wij het erop te veronderstellen dat '*Dammer*' een verbastering is van '*damma*', '*dame*' of '*damme*', dus van hert of damhert.

'*Scheid*' betekent in ieder geval '*scheiding*' of '*grens*'.²⁵ Maar waar slaat dat dan op? Om dit te verklaren hebben we voor de tweede keer aansluiting gezocht bij Kneschke. In de Hunsrück werd een '*grens*' of '*scheiding*' gevormd door een '*beboste bergrug*'.²⁶ '*Dammerscheid*' kan dan vrij worden vertaald als '*een beboste bergrug waarin veel herten voorkomen*'. En aangenomen mag worden dat in de beboste bergruggen van de Hunsrück, en dus ook op de bergrug waarop Damscheid is gelegen, dat veelvuldig het geval zal zijn geweest. Daarom zal het hert of damhert voor de daar residerende adel een bijzondere betekenis hebben gehad. Men zal er onder andere regelmatig op hebben gejaagd.²⁷ Aan de muren van de adellijke huizen in de Hunsrück zal het hertengewei als jachttrofee dan ook niet hebben ontbroken.

Samenstelling en uiterlijk

Volgens Habets en Pijls was kasteel Dammerscheid samengesteld uit een slot en hoeve.²⁸ De combinatie van een slot en hoeve is aannemelijk omdat dit voor alle Voerendaalse kastelen geldt. Niet valt in te zien waarom Dammerscheid daar op een uitzondering zou zijn geweest. Alle kastelen waren namelijk voorzien van economiegebouwen - hoeven dus - die nodig waren om inkomsten te genereren. Maar daarmee is het strikte bewijs dat deze samenstelling óók van toepassing was op Dammerscheid nog niet geleverd. Een aanwijzing voor het bestaan van de hoeve gaf Van der Aa. In 1848 beweerde hij dat het kasteel was verdwenen maar dat de pachthoeve nog bestond.²⁹

Verder zou er sprake zijn geweest van een 'slot'. Als de auteurs deze term bewust hebben gebruikt - wat te betwijfelen valt - zou Dammerscheid een verdedigbare burcht zijn geweest die opgewassen was tegen een militaire

belegering.³⁰ Op het kasteel van Valkenburg en Hoensbroek na is dat praktisch bij geen enkel kasteel in deze regio het geval geweest. Deze kastelen waren door grachten, poorten en soms ringmuren beveiligde gebouwen om gespuis van het erf te houden maar verdedigbaar waren ze niet.

Wat de uiterlijke verschijning van kasteel Dammerscheid betreft, staat eigenlijk maar één ding vast: het kasteel heeft minstens één toren gehad.³¹ In 1752 maakte de aan tuberculose lijdende baron Willem van Elmpt daar namelijk zijn testament op. Maar méér valt er met de kennis van nu over het uiterlijk van Dammerscheid niet te zeggen.

Ligging

In 1794, bij de inval van de Fransen, werd kasteel Dammerscheid op een door hen samengestelde 'Carte der Hooftbanck Heerlen' vermeld als 'Dammerschied'.³² Volgens deze kaart lag het kasteel in de buurt van Winthagen. Gaande van Kunrade naar Klimmen over de huidige Valkenburgerweg werd kasteel Dammerscheid links van de Valkenburgerweg ingetekend, dus richting Winthagen.

Latere auteurs, bijvoorbeeld Habets, Pijls, Van Hommerich en Welters, kwamen met een geheel andere locatie op de proppen. Volgens hen heeft het kasteel gelegen tussen de kerk van Voerendaal en de op de Valkenburgerweg gelegen hoeve Lindelauf.³³ Gaande van Kunrade naar Klimmen heeft het kasteel dan niet links maar rechts van de Valkenburgerweg gelegen.

Deze plaatsbepaling wordt ondersteund door een site van de Gemeente Voerendaal en de Stichting Limburgse Kastelen. Uit de door deze sites verstrekte informatie kunnen drie conclusies worden getrokken. De eerste is dat kasteel Dammerscheid in ieder geval rechts van de Valkenburgerweg heeft gelegen en niet links. De tweede conclusie is dat het kasteel inderdaad ergens tussen de kerk van Voerendaal en de hoeve Lindelauf moet hebben gelegen. De derde conclusie gaat, wat de locatie betreft, het meest ver. Het kasteel zou namelijk hebben gelegen in het in Voerendaal waterrijke gebied dat nu 't Brook heet. In dat gebied liggen verschillende vijvers. Kasteel Dammerscheid zou op de westelijke oever van de meest zuidelijke

vijver hebben gelegen. De exacte positie zou worden weer gegeven door het punt dat men vindt als snijpunt van de lijnen bepaald door de straten Wolfsestraat en Mathias Kempstraat.

Op dat punt is een vlakke heuvel zichtbaar met een hoogte van een meter en een diameter van ca. 30 meter. Vermoedelijk bevinden zich onder deze heuvel de resten, onder andere de fundamenten, van kasteel Dammerscheid. De heuvel werd vroeger omgeven door

Voerendaal, Valkenburgerweg. Hoeve Lindelauf.

Voerendaal, 't Brook. De westelijke oever van de meest zuidelijke Vijver.

grachten die, voor zover toen al niet verland, naderhand zijn gedempt. Resterende muurresten van het kasteel, gelegen aan de oostzijde van de heuvel, zouden bij de aanleg van de visvijver zijn afgebroken.

De toegangsweg naar het kasteel begon op de huidige Valkenburgerweg. Het begin van de weg moet hebben gelegen tussen de huidige nummers 42 en 44.

Alles bij elkaar opgeteld moet het

oude kaartje uit 1794 er, wat de locatie van het kasteel betreft, dus faliekant naast zitten. Dat is zeer merkwaardig omdat de kaartenmakers in 1794 waarschijnlijk nog resten van het kasteel hebben aangetroffen. Latere auteurs, zoals Van Hommerich en Welters, hebben de locatie bepaald zonder ooit ook maar één steen van het kasteel te hebben gezien. Wat zij hebben waar genomen was dat de plek, waar ze dachten dat het kasteel had gestaan, onttaardt was in een wildernis. Alleen als het een heel droge zomer was, was het mogelijk die plek te benaderen. Maar zelfs dan nog was het moeilijk om aan te geven waar het kasteel precies had gestaan.³⁴

Maar wie heeft nu gelijk? Vaak is men geneigd méér waarde te hechten aan oudere kaarten. Echter in dit geval niet. Hiervoor zijn drie redenen. In de eerste plaats baseren de Gemeente Voerendaal en de Stichting Limburgse Kastelen zich, voor wat de bepaling van de locatie van het kasteel betreft, op onderzoeksgegevens³⁵. In de tweede plaats stemt de door deze instanties vast gestelde locatie overeen met wat de eerder genoemde auteurs daar in het verleden over hebben gezegd. In de derde plaats worden de bevindingen van de in het voorafgaande genoemde auteurs ondersteund en bevestigd door een belangrijke observatie.

De Heerlense kastelendeskundige Albert Corten ging namelijk omstreeks 1960 op zoek naar de plek waar het kasteel moest hebben gestaan. Hij kwam daarbij tot de volgende conclusie: 'Omstreeks 1960 heb ik zelf in de moerassen tussen de hoeve Lindelauf en de kerk van Voerendaal te midden van wild houtgewas, het kasteelseiland Dammerscheid gezien. Het was toen nog geheel omgeven door grotendeels dichtgeslibde grachten.'

Omstreeks 1982 was de situatie echter veranderd. Corten noteerde: 'Het thans voormalige eiland is nog slechts waar te nemen als een lage ophoging in het terrein. De grachten en moerassen aldaar zijn gedempt en veranderd in een openbaar park.'³⁶

Deze observatie vertoont een opvallende gelijkenis met de observatie van Habets vijfenzeventig jaar eerder. In 1885 concludeerde Habets dat er van het aloude kasteel bijna géén sporen meer waren over gebleven. De slotgrachten en de half gedempte vijvers waren nog even merkbaar. Maar waar het kasteel ooit stond, wassen braambossen en struikhout.³⁷

In de vierde plaats dient te worden vermeld dat er op de door de Gemeente Voerendaal en de Stichting Limburgse Kastelen vastgestelde locatie, bij de

Voerendaal, Kasteel Cortenbach

aanleg van de visvijver in 't Brook, nog muurresten van het huis zijn verwijderd. Er zijn dus op de beoogde plaats resten van het kasteel waargenomen. Met betrekking tot de locatie, zoals vastgesteld door de Gemeente Voerendaal en de Stichting Limburgse Kastelen, is dus een brede consensus. De locatie zoals vermeld op het kaartje uit 1794 wordt echter door niemand ondersteund. Hoe konden de kaartenmakers van toen dan zo blunderen? Waarschijnlijk hebben zij kasteel Dammerscheid verwisseld met de hoeve Overst Voerendaal. En deze hoeve ligt inderdaad dicht bij Winthagen en links van de Valkenburgerweg. En in de 16de eeuw is deze hoeve in bezit geweest van de adellijke familie Van Dammerscheid.

Ouderdom

Van kasteel Dammerscheid wordt beweerd dat het in Voerendaal het oudste kasteel was.³⁸ Volgens de Stichting Limburgse Kastelen zou de oudste bronvermelding zelfs terug gaan tot het jaar 1381. In 'Voeldesje Legenden' worden de kastelen Dammerscheid en Cortenbach aangeduid als de voornaamste kastelen van Voerendaal. Van Dammerscheid wordt verder gezegd dat het waarschijnlijk zou zijn gebouwd door de Frankische hoofden of hertogen uit deze streek, even na Karel de Grote.³⁹

Bij deze uitspraken kunnen de volgende kantekeningen worden geplaatst. Voor de stelling dat Dammerscheid het oudste en - samen met Cortenbach - het voornaamste kasteel van Voerendaal zou zijn geweest, wordt geen enkel bewijs aangevoerd. Dat geldt ook voor het jaartal 1381. Nergens wordt de bron vermeld waarop dat jaartal is gebaseerd. Dat Dammerscheid even na Karel de Grote zou zijn gebouwd, is zelfs geheel onwaarschijnlijk. De enige conclusie die hier uit kan worden getrokken is dat Dammerscheid, misschien net omdat het is verdwenen, op de een of andere manier tot de verbeelding heeft gesproken en dat die verbeelding uiteindelijk zijn neerslag heeft gevonden in verhalen en legenden.

Verder kan worden opgemerkt dat, als het om jaartallen gaat, het zeker is dat er in Voerendaal kastelen zijn waarvan het bestaan al vóór 1381 wordt vermeld. Het Klimmender Huiske wordt bijvoorbeeld al vermeld in 1335.⁴⁰ De kastelen Cortenbach en Haeren worden al vermeld in 1371.⁴¹

En in 1364 wordt al een Voerendaals kasteel vermeld dat zou zijn afgebroken. Sommigen vermoeden dat dit het Hoenshuis is geweest maar ook daarvoor is helaas geen bewijs te vinden.⁴²

Voerendaal, Kasteel Haeren

Bovendien werd in het voorafgaande al vermeld dat volgens de Stichting Limburgse kastelen de resten van kasteel Dammerscheid, gelegen onder de eerder genoemde heuvel, dateren uit de 16de eeuw. Dat zou betekenen dat het verdwenen kasteel ergens tussen 1500 en 1599 moet zijn gebouwd. Het jaartal 1381 suggereert dan dat het latere kasteel een voorganger zou hebben gehad. Maar dat alles zijn slechts beweringen en vermoedens. Met zekerheid valt over de ouderdom van Dammerscheid helaas niets te zeggen.

Kwalificaties

Volgens Van Hommerich waren huis en hoeve Dammerscheid leenroerig aan het leenhof van Schinnen.⁴³ Elders stelde Van Hommerich dat een deel van Dammerscheid allodiaal goed zou zijn geweest. Dat betekent dat een deel van Dammerscheid niet leenroerig was.⁴⁴ Welk deel nu wel en niet leenroerig was, wordt niet verder verhelderd.

De Crassier kwalificeert Dammerscheid als een leen van Wickrade dat te Valkenburg werd verheven én als een leen van Schinnen.⁴⁵ Met andere woorden, er zou sprake zijn geweest van een dubbele leenroerigheid.

Dat Dammerscheid een riddermatig goed was, wordt alleen vermeld door De Crassier.⁴⁶ Alle andere auteurs zwijgen daar over behalve Peters.⁴⁷ In zijn korte beschrijving van Dammerscheid spreekt hij van een 'riddergoed'. Beide auteurs voeren voor die kwalificatie echter géén bewijs aan.

Als Dammerscheid riddermatig was, wil dat zeggen dat de bezitter van Dammerscheid, mits hij van adel was, het recht had om op grond van zijn bezit zitting te nemen in de Valkenburgse Ridderschap en deel te nemen aan de vergaderingen van het Valkenburgse Statencollege. Meerdere Voerendaalse kastelen waren riddermatig, bijvoorbeeld: Haeren, Hoenshuis, Cortenbach en Rivieren. Dammerscheid hoort ook in dat rijtje thuis. Op 6 januari 1589 nam Johan van Dammerscheid, samen met andere Valkenburgse edelen, namelijk deel aan een landdag te Valkenburg.⁴⁸

Eigenaren en bewoners

Voor zover nu bekend, behoorden de eigenaren en bewoners van Dammerscheid tot twee adellijke geslachten. Het begon met het adellijke geslacht Van Dammerscheid. Door het huwelijk van Anna Maria van Dammerscheid met jonker Johan Willem van Elmpt ging Dammerscheid in de 17de eeuw over aan de adellijke familie Van Elmpt.⁴⁹ Wat we niet weten is of er vóór

de Van Dammerscheids misschien nog andere adellijke geslachten zijn geweest die het kasteel in hun bezit hebben gehad en hebben bewoond. Wie er van de twee nu bekende adellijke geslachten op Dammerscheid hebben gewoond, wordt in de verzamelde literatuur niet helder. Habets noemt bijvoorbeeld een hele reeks Van Dammerscheids waarvan met zekerheid kan worden gezegd dat ze in Voerendaal zelf of in de omgeving ervan hebben gewoond. Maar of ze ook het kasteel in hun bezit hebben gehad en hebben bewoond, weten we niet. Bijvoorbeeld: Leonard van Dammerscheid die in 1522 abt van Kloosterrade was geworden, Willem van Dammerscheid die in 1646 pastoor van Kerkrade was en een Jan van Dammerscheid die bij een zekere Maria Jocken een natuurlijke dochter verwekte en later huwde met Maria Schils bij wie hij nog drie kinderen verwekte.⁵⁰ Uit een in 1570 samengestelde taxatielijst van Valkenburgse leengoederen komt een jonker Johan van Dammerscheid voor. Maar helaas wordt niet vermeld welk goed hij in leen had. Toch vermoeden we dat het om kasteel Dammerscheid gaat. In die zelfde taxatielijst wordt namelijk ook de hoeve Overst Voerendaal vermeld, die in bezit was geweest van de Van Dammerscheids. Maar in de taxatielijst wordt dan niet een Van Dammerscheid maar jonker Johan van Eynatten als eigenaar vermeld.⁵¹

Alleen van de hierboven genoemde Anna Maria van Dammerscheid is zeker dat ze het kasteel heeft bewoond. Immers door haar huwelijk met Johan Willem van Elmpt kwam het kasteel in de adellijke familie Van Elmpt terecht. Dan moet het kasteel ook in haar bezit zijn geweest en daarvóór in het bezit van haar ouders, Theodoor van Dammerscheid en Gertrudis van Velraedt. Van Anna Maria's zoon, Caspar van Elmpt en zijn echtgenote Agnes Sybilla van Sussekern, staat ook vast dat ze in de 18de eeuw het kasteel hebben bewoond.

In de door ons geraadpleegde literatuur werd ruimhartig gestrooid met genealogische data betreffende het adellijke geslacht Van Dammerscheid. Nog méér gegevens over dit geslacht waren te vinden in de door Schleicher gepresenteerde stamtafel van dit geslacht.⁵² Maar alles bij elkaar opgeteld, leverde dat géén coherent beeld op van de genealogie van het adellijke geslacht Van Dammerscheid. Uit hetgeen gepubliceerd is, kan eigenlijk maar één conclusie worden getrokken namelijk deze, dat de genealogie van het adellijke geslacht Van Dammerscheid uit Voerendaal, en zeker van de tak die het kasteel in eigendom had, nog voor een belangrijk deel in nevelen is gehuld. De gepubliceerde data zijn fragmentarisch, onsamenhangend en onbetrouwbaar.

Een van de oorzaken van die onduidelijkheid is het gegeven dat verschillende leden van dit geslacht mesalliances niet schuwden. Bovendien werden er nogal wat buitenechtelijke kinderen verwekt. Van dit geslacht moeten er in Voerendaal dus nogal wat bastaarden hebben rond gelopen. Zo heeft Crott het vermoeden uitgesproken dat 'Aelmans', een naam die in en rondom Voerendaal veel voor kwam, waarschijnlijk zo'n bastaardtak is.⁵³

Verder heeft Corten erop gewezen dat het stamwapen van het geslacht Van Dammerscheid [in goud een rood hertengewei] identiek is aan dat van het geslacht Retersbeek. Dat zou erop kunnen wijzen dat de familie Van

Dammerscheid in de mannelijke linie tot het geslacht Van Retersbeek-Caldenborn behoorde net zoals de huidige graven Van Schaesberg.⁵⁴ Maar ook het omgekeerde kan het geval zijn: de van Retersbeek-Caldenborns komen voort uit het geslacht Van Dammerscheid.

Waarom en hoe is kasteel Dammerscheid verdwenen?

Habets vermeldde in 1880 dat het kasteel vijftig jaar eerder was gesloopt, dat zou dus omstreeks 1830 moeten zijn geweest.⁵⁵ Van Hommerich en Welters hebben dat niet over genomen. Kasteel Dammerscheid werd volgens hen eerder afgebroken, namelijk in het begin van de 19de eeuw.⁵⁶ Het was toen over gegaan in handen van Jan Cornelis van Panhuys, eigenaar van kasteel Haeren. Met andere woorden, Jan Cornelis van Panhuys zou het kasteel hebben afgebroken nadat hij het in zijn bezit had gekregen. Maar hoe hij het in zijn bezit had gekregen - bijvoorbeeld door aankoop of anderszins - en waarom hij het liet afbreken, is onbekend. Het meest aannemelijk is dat het kasteel in een slechte staat verkeerde.

Dat dit daadwerkelijk het geval moet zijn geweest, wordt bevestigd door Bachienne. Al in 1779 sprak hij van de '*overblijfselen van het oud en nu ten eenenmaal vervallen Kasteel Dammerscheid*', in Voerendaal '*Dammerich*' geheten.⁵⁷ Wat Bachienne precies met overblijfselen bedoelde, is niet duidelijk maar veel meer dan een ruïne kan het niet zijn geweest.

Verder werd in de Franse tijd ook nog de bekende Tranchotkaart gemaakt. Op deze kaart, die is samengesteld tussen 1803 en 1813, is van het kasteel echter niets meer terug te vinden.⁵⁸ Met behulp van deze kaart kan zelfs de locatie niet meer worden bepaald. Dat betekent dat er in het begin van de 19de eeuw niets meer van het kasteel over moet zijn geweest.

Deze conclusie maakt zelfs de uitspraak van Van Hommerich en Welters, dat Dammerscheid in het begin van de 19de eeuw moet zijn afgebroken, twijfelachtig. Als Bachienne in 1779 al sprak van de '*overblijfselen*' van het kasteel dan zijn de resten ervan waarschijnlijk al vóór het begin van de 19de eeuw opgeruimd. Alle kaarten die na de Tranchotkaart zijn samen gesteld, lijden aan hetzelfde euvel. Op geen enkele kaart is ook nog maar één spoor van het kasteel terug te vinden.

Verder weten Van Hommerich en Welters te vermelden dat het materiaal van het afgebroken kasteel werd hergebruikt voor de bouw van een deftig huis dicht bij de kerk. In dat huis zouden de overgebleven telgen van het adellijke geslacht Van Elmpt hun laatste levensjaren hebben door gebracht. Nog enkele deuren en de trap in dat huis zouden afkomstig zijn van het oude kasteel. Het huis werd in Voerendaal het '*freuleshoes*' genoemd.

Maar welk huis in Voerendaal is nu het zogenaamde '*freuleshoes*'? Volgens een site van Rijkzucht, Centrum voor regionale geschiedenis, zou de huidige pastorie van Voerendaal het vroegere '*freuleshoes*' zijn geweest. Zeer waarschijnlijk klopt dat niet. Volgens Crutzen werd de huidige pastorie namelijk pas gebouwd in de Belgische tijd, dus tussen 1830 en 1839.⁵⁹ Het adellijke geslacht Van Elmpt was toen in Voerendaal al lang uitgestorven. Het '*freuleshoes*' moet dus van oudere datum zijn.

Geelen beweerde in 1961 dat de Joffers van Dammerscheid van de afbraak

Voerendaal. Pastorie tegenover de kerk.

Voerendaal. Kerkplein 57, vermoedelijke 'freuleshoes'.

in 1795 een huis hadden gebouwd dicht bij de kerk van Voerendaal. Met andere woorden, het materiaal van het afgebroken kasteel zou zijn hergebruikt. Maar als zo vaak in deze bijdrage wordt ook voor deze uitspraak géén bewijs aangevoerd.

Het door Geelen bedoelde huis was in 1961 eigendom van en werd bewoond door P. Neukirchen.⁶⁰

Volgens de *Monumenteninventarisatie Voerendaal* uit 1987 gaat het dan om het woonhuis Kerkplein 57.⁶¹ Ofschoon de voorgevel van dat huis van pleisterwerk is voorzien, betreft het een huis van Kunradersteen met verdieping en schilddak. In de in de voorgevel geplaatste gevelsteen staat het jaartal 1789.

Ofschoon niet onomstotelijk vast staat dat dit huis het oorspronkelijk

ke 'freuleshoes' is geweest, komt het er wel voor in aanmerking. Merkwaardig is overigens dat Geelen beweert dat het huis in 1795 is gebouwd terwijl op de gevelsteen boven de voordeur heel duidelijk het jaartal 1789 staat.

Conclusies

Het literatuuronderzoek naar het verdwenen kasteel Dammerscheid leidt tot een viertal conclusies.

[1] De eerste en belangrijkste conclusie is dat het literatuuronderzoek naar het verdwenen kasteel meer vragen oproept, dan dat er antwoorden te vinden zijn. Met behulp van de door ons opgespoorde literatuur was het niet mogelijk om ook maar één van de in het begin van deze bijdrage gestelde vragen afdoende te beantwoorden. De bestaande kennis over het verdwenen kasteel bestaat hoofdzakelijk uit beweringen, vermoedens en niet bewezen uitspraken.

[2] Een tweede conclusie is, dat geen enkele auteur zijn uitspraken over het kasteel heeft gebaseerd op authentiek bronnenonderzoek. Voor zover er al van bronnenmateriaal gebruik is gemaakt, heeft dat voornamelijk betrekking op de genealogie van de adellijke geslachten Van Dammerscheid en Van Elmpt. De resultaten daarvan zijn voornamelijk losse, genealogische brokstukken. Een samenhangend beeld ontstaat niet. En de bronnen die zijn gebruikt worden vaak niet eens vermeld.

[3] Geen enkele auteur heeft bronnenonderzoek verricht met betrekking tot de oorsprong en ontwikkeling van het kasteel. Het gevolg hiervan is dat de bestaande kennis over kasteel Dammerscheid niet kan worden gecontroleerd op zijn waarheidsgehalte.

[4] Wat we nu over het kasteel denken te weten moet als hoogst onbetrouwbaar worden gekwalificeerd. Er zijn strikt genomen maar zes dingen die we dankzij de bestaande literatuur zeker weten, namelijk [a] het kasteel moet een toren hebben gehad, [b] het moet in Voerendaal ergens in het waterrijke gebied van 't Brook hebben gelegen, [c] het was leenroerig aan het leenhof van Schinnen, [d] het kasteel is eigendom geweest van en bewoond door twee adellijke families, namelijk de adellijke familie Van Dammerscheid en daarna de adellijke familie Van Elmpt, [e] uitgaande van de observatie van Bachienne kan worden vast gesteld dat het kasteel in 1779 al een ruïne moet zijn geweest en [f] de laatst overgebleven Van Elmpts hebben een nieuw huis in Voerendaal gebouwd.

* Dr. Frans Gerards is psycholoog, amateur-historicus en lid van de redactie van 'Het Land van Herle'.

Noten:

1. Fober, H., *Voeldesje Legenden* [Voerendaal 1982], 65.
2. Verzameld is de volgende literatuur: Crassier, L. de, *Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours*, in : *PSHAL*, LXXI [1935], 368 ; Geelen, H., Voerendaal, in : *Het Land van Herle, Jubileumboek 1950-1960* [Heerlen, 1961], 145 ; Habets, J., De voormalige heerlijkheid Nuth. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Land van Valkenburg, in: *PSHAL* 17[1880] 100-102; Habets, J., De leenen van Valkenburg, in: *PSHAL* 22[1885], 232-237; Hommerich, L. van, Over kastelen in het historische Heerle land, in: *Het Land van Herle, Jubileumboek 1950-1960*, 24-25; Hommerich, L. van en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal* [Heerlen 1949], 66-70; Hupperetz, W., B. Olde Meierink en R. Rommes, *Kastelen in Limburg, burchten en landhuizen* [Utrecht 2005], 402-403; Peters, P.J.M., *Wandelingen in en om Heerlen* [Heerlen 1927], 149; Pijls, H., Bijdrage tot de geschiedenis van de voormalige heerlijkheid Schinnen, in: *PSHAL* 65[1929]. 138-140; Win, J.Th.H., de, *'Kastelen' in Limburg* [Hoensbroek 1978], 109; internetsites van de 'Gemeente Voerendaal' en de 'Stichting Limburgse Kastelen'.
3. Habets, J., *De leenen van Valkenburg*, 232.
4. Hommerich, L. van en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal*, 66.
5. Hommerich, L., van en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal*, 66.
6. Hupperetz, W., B. Olde Meierink en R. Rommes, *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen*, 402.
7. Schleicher, H.M., *Ernst von Oidtmann*, Band 4, 446; Macco, H.F., *Beiträge zur Geschichte und Genealogie rheinischer Adelsfamilien* [Wiesbaden 1981], 195.
8. Schilfgaarde, A.P. van, *Het archief der heren en Graven van Culemborg* [s-Gravenhage 1949], Tweede stuk, 422, nr. 1710; G. Meyer, *Die Familie von Palant im Mittelalter* [Göttingen 2004], 425.
9. Schleicher, H.M., *Ernst von Oidtmann*, Band 2 [Köln 1992], 93.
10. Kastner, D., *Die Urkunden des Gräflich von Loëschen Archivs von Schloss Wissen, Regesten, Band II: 1456-1534* [Brauweiler 2005], 193, nr.:1262.
11. Freiin von Coels, L., Die Aachener Schöffen, in: *ZAGV* 50[1929], 449; Archive NRW-Bestände, Findbuch [115.05.06 Reischskammergericht, Teil VI: M-O], inv.nr.: 4243/
12. Schleicher, H.M., *Ernst von Oidtmann*, Band 3 [Köln 1992], 38.
13. Freiin von Coels, L., Die Aachener Schöffen, in: *ZAGV* 50[1929], 393.
14. Schleicher, H.M., *Ernst von Oidtmann*, Band 4 [Köln 1993], 696.
15. RHCL, LvO, inv.nr.: 6406 [akten van verheffing van de Keurkeulse Mankamer]
16. Zie: <http://de.inforapid.org.index.php5?search=Burg%20Niederburg>.
17. Eltester, L., A. Goerz, *Urkundenbuch zur Geschichte der Mittelrheinischen Territorien* Band 3 [Aalen 1974], 998.
18. Zie: <http://www.regionalgeschichte.net/mittelrhein/damscheid.html>
19. Kneschke, E.H., *Neues allgemeines Deutsches adelslexicon* [Leipzig 1860], 413.
20. Schleicher, H.M., *Ernst von Oidtmann und seine genealogisch-heraldische Sammlung in de Universitäts-Bibliothek zu Köln* Band 4 [Köln 1993], 445.

21. Rottier H. en M. van de Cruys, *Heraldiek, Wapens kennen en herkennen* [Leuven 2004], 162, 173.
22. Mededeling van Frans Wetzels [Venlo].
23. Mallinckrodt, H.H., *Latijns Nederlands Woordenboek* [Utrecht/Antwerpen 1965], 74.
24. Vries, J., de, *Etymologische woordenboek* [Utrecht/Antwerpen 1973], 57.
25. Dorren, Th., Woordenlijst uit het Valkenburgsch plat met etymologische en andere aantekeningen, in: *PSHAL* 54[1918], 38.
26. Dame, damme [lat. Damus, damma] betekent hert of ree. Zie: J. de Vries, *Etymologisch woordenboek* [Utrecht/Antwerpen], 57.
27. Het hert is en van de best getekende dieren in de heraldiek. Het hert kon volledig zijn afgebeeld maar men ook volstaan met een hertengewei. Zie: Rottier, H., M. van de Cruys, *Heraldiek, wapens kennen en herkennen* [Leuven 2004], 173.
28. Habets, J., *De leenen van Valkenburg*, 232; H. Pijls, Bijdrage tot de geschiedenis van de voormalige heerlijkheid Schinnen, 202.
29. Aa, A.J., van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Deel XI [Gorinchem 1848], 803.
30. S. Frankewitz stelt: 'Seit der ersten Hälfte des 14. Jarhunderts wird der Begriff vornehmlich als allgemeine Bezeichnung für Wehrbauten gebraucht'. Zie: S. Frankewitz, Burg, Haus und Schloss im Spiegel niederrheinländischer Urkunden, in: W.M.H. Hupperetz e.a. [ed.], *Middeleeuwse Kastelen in Limburg, Verschijningsvorm van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel* [Venlo 1996], 81.
31. Hupperetz, W., B. Olde Meierink en R. Rommes, *Kastelen in Limburg*, 402.
32. Rijkheyt Heerlen, J.W.J.M. Bogaarts, *Inventaris van de gemeentelijke en kantonale archieven van Heerlen 1794-1815* [Heerlen 1989].
33. Hommerich, L. van en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal*, 66; Pijls, H., Bijdrage tot de geschiedenis van de voormalige heerlijkheid Schinnen, 202; Habets, J., *De leenen van Valkenburg*, 232.
34. Hommerich, L. van en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal*, 70.
35. De locatie is vast gesteld door de ROB [Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek].
36. Corten, A.J.A.M., Bijdrage tot de geschiedenis van het huis Retersbeek onder Klimmen, in: *Liber Amicorum Edm. M.A.H. Delhougne* [Roermond 1982], 108, noot 6.
37. Habets, J., *De leen van Valkenburg*, 232.
38. Win, J.Th.H. de, 'Kastelen' in *Limburg*, 109; Hupperetz, W., e.a., *Kastelen in Limburg*, 402.
39. Hommerich, L. van en F. Welters, *Gedenkboek*, 140-141; H. Fober, *Voeldesje Legendes* [Voerendaal 1982], 65.
40. Corten, A.J.A.M., Bijdrage tot de geschiedenis van het huis Retersbeek onder Klimmen, 94.
41. Oediger e.a.[ed.], *Regesten der Erzbischöfe von Köln in Mittelalter*, Band 8, nr.126 t/m 129 [Köln-Bonn 1901-1982]
42. Gerards, F.M., Over de afbraak van het kasteel van Voerendaal na 1364, in: *Het Land van Herle* 58[2008], 1-10.
43. Hommerich, L. van en F. Welters, *Jubileumboek Voerendaal*, 25.
44. Hommerich, L. van en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal*, 67.
45. Crassier, L., de, *Dictionnaire historique*, 368.
46. Crassier, L., de, *Dictionnaire historique*, 368.
47. Peters, P.J.M., *Wandelingen*, 149.
48. Slanghen, E., *Het markgraafschap Hoensbroeck* [Maastricht 1859], 171.
49. Pijls, H., *Bijdrage tot de geschiedenis van*, 202-203.
50. Habets, J., *De leenen van Valkenburg*, 232-233.
51. Slanghen, E., *Het Markgraafschap Hoensbroeck*, 25-26.
52. Schleicher, H.M., *Ernst von Oidtmann und seine genealogisch-heraldische Sammlung in der Universitäts-Bibliothek zu Köln* [Köln 1993], Band 4 445-449, Band 5 194-195, 213-216.
53. Crott, J., Adel en bastaardij, in: *Het Land van Herle* 35[1985], 6; J. Crott, Oud-Heerlen familiaal. Heerlense families in de zestiende eeuw, in: *Het Land van Herle* 35[1985], 207.
54. Corten, A.J.A.M., Bijdrage tot de geschiedenis van het huis Retersbeek onder Klimmen, 94.
55. Habets, J., De voormalige heerlijkheid Nuth. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Land van Valkenburg, in: *PSHAL* 17[1880], 101.
56. Hommerich, L. van en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal*, 70.
57. Bachiene, W.A., *Beschrijving der Vereenigde Nederlanden*, Vyfde Deel [Amsterdam en Utrecht 1779], 1054.
58. *Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und v. Müffling 1803-1820* [Ländesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen 1967].
59. Crutzen, Fr., G.H.M., De bouw van de Dumoulinkerk in Voerendaal, 1840-1845, in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* [Jaarboek 2005], 68. In een door Hans Thissen aan 'Het Land van Herle' aangeboden publicatie over 'Kalknijverheid en kalkindustrie' in Voerendaal is gebleken dat in 1835 verschillende kalkbranders kalk leverden voor de bouw van de pastorie in Voerendaal.
60. Geelen, Ch.H. Voerendaal, in: *Jubileumboek 1950-1960*, 145.
61. Kamphuis, J. *Monumenteninventarisatie Gemeente Voerendaal* [Delftse Universitaire Pers 1987], 85-86.

AANGESTIPT ...

Door Roelof Braad, Kirsten Hermans en Wim Nolten

Aloysiana, 150 jaar mens & muziek

Jubileummagazine door M. Bemelmans, P. Siemersma en mr. H. Voncken [Landgraaf (Schaesberg) 2011], 68 p., geïll.. Prijs € 12,50. Te koop bij Kantoorboekhandel Funcken en de VVV in Landgraaf of te bestellen via info@alloysiana.nl.

In december 2011 verscheen er een fullcolour-magazine over 150 Jaar Koninklijke Fanfare Aloysiana 1862 uit Landgraaf/Schaesberg. Het magazine omvat 68 pagina's in een prettig leesbaar schrift met allerlei verhalen over de gebeurtenissen van de Fanfare, verdeeld over twee hoofdstukken, 1862-1940 en 1945-2011. De teksten zijn kort en krachtig en het geheel wordt afgewisseld met prachtige kleur en zwart-wit foto's, advertenties en krantenknipsels en is uitermate keurig verzorgd.

Men heeft veel moeite gedaan om er iets moois van te maken en dat is volledig gelukt, of cijfermatig uitgedrukt: een dikke negen. Voor iedere muzikant/belangstellende een aanwinst die men niet mag missen: Proficiat Fanfare Aloysiana! [WN]

SAMEN DE EEUWIGHEID IN - PA & MA (1927 - 2010), deel 1

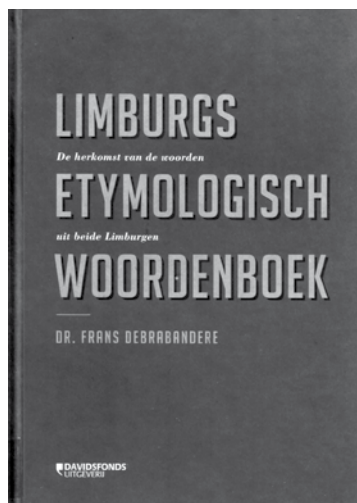
JO SCHOORMANS

Samen de eeuwigheid in

Deel 1: Pa, het verhaal van een mijnwerker, door Jo Schoormans [Amsterdam 2011], 148 p., geïll., ISBN/EAN 978-90-817876-0-4. Prijs € 15,00. Te bestellen bij de auteur: Dolingadreef 111, 1102 WR Amsterdam Zuidoost, jo.schoormans@hetnet.nl

Het in eigen beheer uitgegeven boek in A5-formaat verhaalt de gebeurtenissen van de ouders, grootouders en familieleden van de auteur. Daarbij maakt hij incidenteel ook gebruik van informatie door derden, hetgeen toch een wat eenzijdig beeld schetst. Van de andere kant geeft het wel een diepere inkijk in het leven en werken van een doorsnee mijnwerkersgezin. Met name de verhalen van de grootouders zijn interessant. Ze geven unieke tijdsindrukken van een kleine gemeenschap, zoals de Hopel onder Kerkrade. Opa Schoormans bijvoorbeeld, werkte mee bij de aanleg van het 'Miljoenenlijntje' en zijn, van oorsprong Duitse, echtgenote geeft haar indrukken weer, hetgeen het verhaal zeer verlevendigt.

Het genealogische gedeelte (op de bladzijden 11/12, 101/102, 121/122 en 137-142) voldoet echter niet aan de meest elementaire opbouw van een genealogie. Ook het 'plukken' van gegevens op het internet kan niet, zoals in deze uitgave, zonder het opsporen van de originele bronnen. Het citeren van bronnen en de geraadpleegde 15 boekwerken (zie onder andere de bladzijden 38, 45, 57, 70/71) in de lopende tekst was beter af geweest in voet- of eindnoten. Van iemand die zichzelf historicus noemt, zou men dit toch mogen (moeten) verwachten. Daarentegen is de opname van vele, ook oudere, zwart/wit foto's een regelrechte aanwinst. Zij geven het boek een aparte charme, naast de zeer goed leesbare tekst. Bij enkele foto's mogen de bijschriften uitvoeriger, zeker wat betreft de locatie. Uiteraard wordt ook ingegaan op de historie van het mijnbedrijf in zijn algemeenheid en meer in het bijzonder van de mijn Laura (& Vereniging). De vermelding van het archief van L&V (HCL, EAN_0950) blijft daarbij jammer genoeg achterwege. Het citeren van verhalen, of zijn het toch geruchten, door de ouders is bedenkelijk, zeker wanneer enkele betrokkenen nog in leven zijn en de herinneringen pijnlijk aanwezig. Enige terughoudendheid in het weergeven ervan zou beter zijn geweest. [WN]

Limburgs etymologisch woordenboek

De herkomst van de woorden uit beide Limburgen. Door Dr. Frans Debrabandere [Leuven, Uitgeverij Davidsfonds, 2011], 460 p., gebonden, ISBN: 978-90-5826-808-2. Prijs € 39,95.

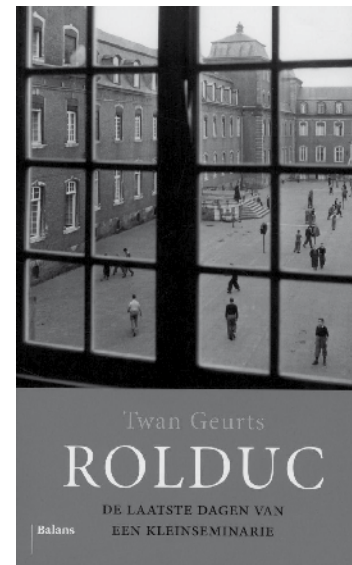
Frans Debrabandere richt zich na het succes van edities over Vlaamse en Brabantse dialecten op het dialect van Nederlands en Belgisch Limburg. Hij schreef al talloze lexicografische, etymologische en naamkundige werken. Voor zijn *Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek* ontving hij in 2009 de Kruyskamp-prijs van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

In zijn inleiding legt Debrabandere duidelijk uit wat er wel en niet in zijn woordenboek is opgenomen. Hierdoor weet je precies wat je van het boek kan verwach-

ten. Verder bestaat de inleiding uit een lijst met taalkundige termen en een uitgebreide bibliografie.

Om een idee te geven van hoe de beschrijvingen eruitzien, is hier een voorbeeld: **leufdag**. zn.: dag waarop (in de mijn) niet gewerkt wordt. Samenstemming met *leuf*, het stamwoord van oorlof, Mnl. *orlof* 'verlof, vergunning, toestemming, verlof om heen te gaan', Onfr. *orlôf*, Os. *orlôf*, Ohd. *urloub*, *urlub* 'toestemming', Mhd. *urloup*, *urlop* 'toestemming om weg te gaan, afscheid', Mnd. *ôrlof(t)*, *ôrlef*, *ôrleve*. Oe. *lêaf*, E. *leace* 'verlof, oorlof, toestemming'. Wgerm. *lau-b-a* > *lau-b-jan* 'toestemmen'. Uit de betekenis 'toestemming om weg te gaan' ontstond die van 'tijdelijke vrijstelling van dienst', vandaar 'de dag

waarop niet gewerkt wordt'. Vgl. Rijnl. *lôben* 'zich voor het werk drukken'. Zo bevat het boek 423 pagina's vol beschrijvingen die variëren in lengte tussen de 2 en 35 regels. Ook door mensen die geen Limburgs dialect spreken is het woordenboek goed te gebruiken, hoewel er geen uitspraakregels in staan. [KH]

Rolduc

De laatste dagen van een kleinseminarie. Door Twan Geurts [Amsterdam, Balans, 2011], 274 p., geïll., ISBN 978-94-600-3315-5. Prijs: € 18,95.

Theoloog en journalist Twan Geurts beschrijft in deze biografie het veranderende kleinseminarie Rolduc van zo'n vijftig jaar geleden. Limburgse jongens die priester wilden worden gingen ook nog in de beginjaren 1960 naar deze kostschool. Geurts beschrijft de transformatie van de school in de 'wilde jaren zestig' en het gevecht van en met de latere bisschop Gijsen, om de naar zijn visie katholieke normen en waarden rigoureuus – met orde-razzia's, zoals de auteur dat beschrijft – te handhaven. In 1966 wordt het seminarie overgeplaatst naar Weert en Rolduc wordt een open internaat voor ook niet-priesterstudenten. Voor het schrijven van het boek raadpleegde Geurts documenten en archiefstukken van en over het 'vierde Rolduc'. In de archieven en correspondentie van

het bisdom en het ministerie van OCW en de onderwijsinspectie kreeg hij in verband met de lopende onderzoeken van de commissie Deetman geen inzage. Enigszins vreemd wat de laatste twee betreft, want de overheidsarchieven horen, behoudens persoons-gerelateerde informatie, na 20 jaar openbaar te zijn. Daardoor moest Geurts zijn toevlucht nemen tot talloze gesprekken met oud-medestudenten, surveillanten en docenten. Leven en lijden op het Rolduc van toen in het spanningsveld van de maatschappelijke ontwikkelingen en de modernisering van de kerk worden daarmee misschien iets te gekleurd van uit de belevingswereld van betrokkenen (en de auteur zelf) beschreven. De auteur zegt in te zoomen op de niet vertelde verhalen in de eerdere publicatie over dit internaat en de persoonlijke verhoudingen die daarin een rol speelden. Dat is meteen de waarde van het boek: het nuanceert de eerdere publicatie en plaats de ontwikkelingen in een bepaald perspectief. Toch lijkt me een toetsing met de archieven van het bisdom uit de betreffende periode noodzakelijk om ook de andere kant van het verhaal te leren kennen. Kan natuurlijk zijn dat dan de beerput nog verder open gaat. [RB]

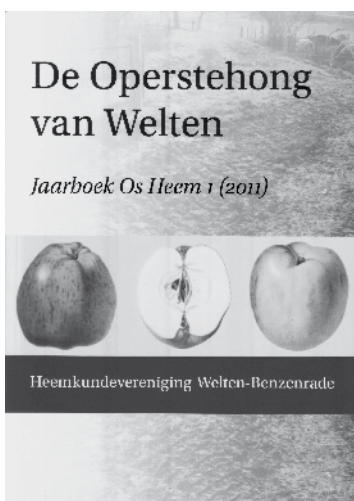

De Hoofdstraat van kruis tot kasteel

Door Hein Giesen [Hoensbroek, Heemkundevereniging Hoensbroek, 2012]. Hoensbroekse Monografieën nr. 1, 56 p., geïll., ISBN 978-90-79766-00-0. Prijs: € 6,95. Verkrijgbaar bij The Readshop, Kouvenderstraat 45, Hoensbroek en de heemkundevereniging.

De Heemkundevereniging geeft met deze eerste bescheiden monografie-uitgave een overzicht van de bedrijvigheid van zo'n 100 (kleine) zelfstandige ondernemers aan een deel van wat eens de belangrijkste verkeersader van Hoensbroek was. Al wandelend langs de panden met respectievelijk de even en oneven nummers worden 'inside'-wetenswaardigheden genoemd die normaliter niet in archieven of andere documenten te vinden zijn. Foto's en afbeeldingen van advertenties e.d. verlevendigen het

verhaal. De informatie stamt voornamelijk uit de 20ste eeuw, met de nadruk op de tweede helft ervan. Aandachtspunt is de vormgeving van het binnenwerk, die had – ook in Word – iets verzorgder kunnen zijn. Nu maakt het een wat rommelige indruk. Er ontbreken enkele witregels boven kopjes en de uitlijning/plaatsing van de afbeeldingen kan beter. Ook een overzicht van de besproken panden in tabelvorm of als inhoudsopgave zou niet misstaan hebben. Voor het overige: alle lof voor het bijeenbrengen van de informatie. Het vraagt om een vervolg voor de overige (winkel)straten. [RB]

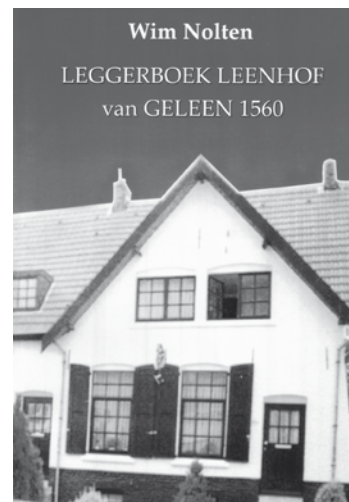

De Operstehong van Welten

Jaarboek Os Heem 1(2011) Heemkundevereniging Welten-Benzenrade. Mark van Dijk (eindred.), [Heerlen, Leon van Dorp Uitgeverij, 2011], 56 p., geïll., ISBN 978-90-79226-06-1. Prijs: € 10,-.

Het eerste jaarboekje van de heemkundevereniging mag er zijn. Goed vormgegeven en enkele afbeeldingen in kleur, goed geannoteerd. Twee 'wederopstandingen' van Welten vormen de hoofdartikelen, die worden afgewisseld met twee verhalen die de eindredacteur opdook in de collectie H.W.J. Dohmen, dat bij Rijkheyt in Heerlen wordt bewaard. De eerst behandelde 'Operstehong' betreft de herontdekking van het Weltense appelras, de 'Jansen von Welten' in 2010-2011. De tweede is een bericht over de verheffing van Welten tot rectoraat en de benoeming van Frans Leonard Stassen tot rector op

10 februari 1858. De verhalen uit de collectie Dohmen gaan over de 'Welter kaartmoore en loerjäger' en 'het spook van Benzenrade'. Klein minpuntje: de eindredacteur vermeld van deze verhalen niet de exacte vindplaats in de collectie in een noot. [RB]

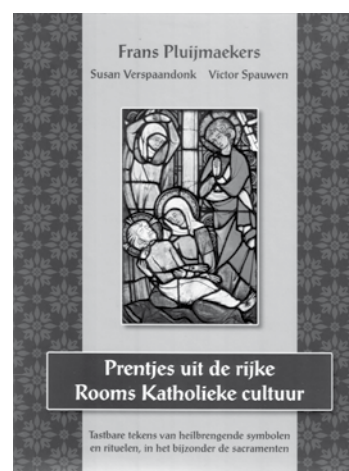

Leggerboek Leenhof van Geleen 1560

Door Wim Nolten [Heerlen 2012]. Uitgave in eigen beheer. Prijs: € 29,95. Te bestellen bij de auteur via e-mail: wim.nolten@ziggo.nl

Van de hand van Wim Nolten is weer een nieuwe bronpublicatie beschikbaar. Dit keer betreft deze een transcriptie van het leggerboek van Geleen vanaf 1560, meer precies het 'Legerboek ofte relief register der leenen reliveerende aen den manhujse van Schinnen des leenhofs van Geleen beginnende met den jaere 1560'. Het origineel ervan is aanwezig in het archief van kasteel Amstenrade, dat daar nog steeds in de kelders ligt opgeslagen. De transcriptie betreft 73 akten verdeeld over 570 folianten, die de transcribent per foliant opnieuw heeft genummerd. Nolten geeft daarvan een lijst voor de opgenomen naamindex, waarin even onduidelijk is

wat hij met 'pagina's' bedoelt, omdat de publicatie niet van een paginanummering is voorzien. Hier en daar zijn toelichtende noten opgenomen. De eerste voetnoot geeft een verwijzing naar de vindplaats van de originele bron in 'AKA'. Je moet maar even weten dat daarmee het archief van Kasteel Amstenrade wordt bedoeld. Ik heb het afgeleid uit het drieregelige dankwoord aan het adres van de gravin. Jammer genoeg is in deze bronpublicatie geen inleiding op de bron opgenomen, waarin de auteur iets meer had kunnen vertellen over de vindplaats en de waarde van de bron voor historisch en genealogisch onderzoek of de staat en toegankelijkheid van deze belangrijke archiefbron. Ook de aan de publicatie meegegeven titel dekt niet geheel de lading, zoals al uit het opschrift in het origineel valt af te leiden. Bladerend door de transcriptie ontdek ik al gauw data tot het eind van de 18de eeuw (1792). Niettemin chapeau voor dit monnikenwerk! [RB]

Prentjes uit de rijke Rooms Katholieke cultuur

Tastbare tekens van heilbrengende symbolen en rituelen, in het bijzonder de sacramenten

Door Frans Pluijmaekers, Susan Verspaandonk en Victor Spauwen [Zeist 2011], 256 p., geïll., ISBN 978-90-818007-0-9. Prijs € 28,95. Verkrijgbaar in/via de boekhandel of bij Frans Pluijmaekers, Jonkheer van de Maesenstraat 57, 6336 UB Hulsberg, tel. 045-4051872.

December 2011 verscheen dit boek, waarin de zeven sacramenten van de katholieke kerk als leidraad golden. De prentjes staan symbool voor belangrijke gebeurtenissen, die dan ook uitgebreid toegelicht worden. Het blijft echter vooral een *kijkboek* met een geweldig aantal illustraties. Er staan fraaie, tot zeer fraaie exem-

plaren in afgebeeld die menigeen ongetwijfeld een blik van herkenning zal opleveren. Eerder (2004) verscheen het standaardwerk *Gedachtenisprentjes* dat dit thema uitvoerig behandelde. Deze gebonden hardcover uitgave is zeer goed verzorgd en een gemakkelijk leesbare tekst leidt door de onderwerpen. Beide uitgaven geven duidelijk een toch wat diepere inkijk in het dagelijkse leven tijdens vooral de periode van het 'Rijke Roomse leven' van onze (katholieke) voorouders met hun talloze regels, voorschriften, zeden en gebruiken. [WN]

Dooпоorkonde Vroedvrouwenschool Heerlen, voor velen herkenbaar.

COLOFON

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen, Brunssum en Voerendaal.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen. Tel. 045-5604582. E-mail: redactie@landvanherle.nl
web: www.landvanherle.nl
Bankrekening: ING 2069907

Bestuur: ing. K. van Nuys, voorzitter; mw. C. Hage-Enns Enns, H. Otten, penningmeester, R. Braad, R. Habets BICT, mr.ir. J. Smeets.
Redactie: R. Braad, hoofdredacteur; S. van Daal BA; drs. M. van Dijk; drs. F. Gerards; drs. K. Linders (eindredacteur); W. Nolten; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs: Artikelen kunt u per post of liever per e-mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN 0166-2988
Jaargang 62

Verschijnt driemaandelijks. Abonnementen per jaar € 17,00 of € 16,00 per automatische incasso. Looptijd van een abonnement uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers nageleverd. Los nummer: € 5,- excl. portokosten. Prijs van dit nummer: € 5,00

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems, Hoensbroek.
Druk: Schrijen-Lippertz, Voerendaal.

